

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-қоғамдық пәндер», «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер», «Гигиена және эпидемиология» кафедралары

Дәріс кешені

60/11

32беттің. 1беті

ДӘРІС КЕШЕНІ

Пән: «Құқықтық, қаржылық,-экономикалық, экологиялық және ғылыми білімдер»

Пән коды: KKEEGB 1102

БББ атауы: «6В07201- Фармацевтикалық өндіріс технологиясы»

Оқу сағаттарының/кредиттердің көлемі: 150/5

Оқытылатын курс пен семестр: 1/1

Дәріс көлемі: 10

Шымкент, 2025

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік-қоғамдық пәндер», «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер», «Гигиена және эпидемиология» кафедралары	60/11
Дәріс кешені	32беттің. 16еті

Дәріс кешені «Құқықтық, қаржылық-экономикалық, экологиялық және ғылыми білімдер» пәнінің жұмыс оқу бағдарламасына (силлабус) сәйкес әзірленген және кафедра мәжілісінде талқыланды.

Хаттама №14. 13.06.25.

№1 дәріс.

1. Тақырыбы: Ғылыми білім және оның қазіргі өркениеттегі рөлі. Ғылыми білімнің құрылымы.

2. Мақсаты: қазіргі қоғамдағы ғылыми білімнің мәні мен маңызын қарастыру, сонымен қатар ғылыми білімнің құрылымын талдау.

3. Дәріс тезистері

Жоспары:

1. Ғылыми білімнің ерекшелігі. Ғылыми білім деңгейлері. Ғылыми танымның формалары.
2. Ғылыми гипотеза. Ғылыми теория. Парадигма, дүниенің ғылыми бейнесі. Ғылымның функциялары.
3. Эмпирикалық білім. Теориялық білім.
4. Ғылыми танымның әдістері. Әдістеме түсінігі, әдістері, әдістемесі.
5. Жүйелік-құрылымдық көзқарас. Ғылыми танымның әдістерінің классификациясы.

Ғылым дегеніміз не? Бұл сұраққа жауап берудің оңай еместігінің дәлелі ретінде оның қашан пайда болғандығы туралы пікірталастың әлі күнге толастамай отырғанын айтуға болады. Ғалымдардың бір тобы ғылым ежелгі дүниенің антикалық кезеңінде, яғни, осыдан 2,5 мың жыл бұрын пайда болды десе, енді бір ғалымдар нағыз ғылым тек Жаңа Дәуір кезеңінде, шамамен XVIII-ғасырда қалыптасты деген пікірді ұстанады. Мұндай пікірталастың себебі ғылымның күрделі және санқырлы құбылыс екендігінде. Ол бір жағынан алғанда білімдердің, теориялық қағидалар мен методтардың жүйесі, сонымен бірге қоғамдық сананың формасы, қоғамды дамудың рухани жемісі, қоғам дамуын басқару құралы, өндіргіш күш күрделі информациялық жүйе және т.б. Осы әр түрлі салалардың мамандары ғылымға әр түрлі анықтамалар береді және олардың ешқайсысын да теріске шығаруға болмайды. Әртүрлі анықтамаларды қорыта келіп, ғылымның жалпы анықтамасын беретін болсақ, ғылым – табиғат, қоғам және адам туралы білімдер өндіруге бағытталған зерттеу қызметі саласы. Бұл анықтамадан ғылымның зерттеу пәні туралы түсінік алуға болады. Ғылым ең әуелі адамды қоршаған орта – табиғатты зерттеуге бағытталған қызметтің жемісі ретінде дүниеге келді. Бірте-бірте қоғам туралы ғылыми түсініктер жинақтау қажеттігі туындады. Бірақ ғылым процесіндегі басты тұлға, ғылымның басты субъектісі де, объектісі де – адамның өзі. Адамның қатысуынсыз ғылымның қалыптасуы мүмкін емес, сонымен бірге, адам өзін түсінуге, өз мүмкіндіктерін анықтауға, табиғат пен қоғамның ғана емес, өз болашағын болжауға көне заманнан бастап осы күнге дейін талпынып келеді және бұл процесс адам жерт бегінде қанша өмір сүрсе, сонша жалғаса бермек. Ғылымның функциялары. Ғылым күрделі әлеуметтік функциялар атқарады. Бұл функциялар ғылымның өзінің дамуымен бірге үнемі өзгеріп, толықтырылып және ғылымның дамуына өзіндік осерін тигізіп отырады. Қазіргі ғылымның үш әлеуметтік функциясын атап көрсетуге болады:

- 1) мәдени-көзқарастық
- 2) өндіргіш күштер функциясы;
- 3) әлеуметтік күштер функциясы.

Ғылымның генезисі және негізгі даму кезеңдері. Ғылымның генезисі, қоғамдағы қызметі және дамуының қозғаушы күштері мәселесі бойынша интерналистік, экстерналистік және позитивистік концепциялар бар. Интернализм ғылымның пайда болуы мен дамуына философиялық ой тікелей әсер етті деп есептейді және қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси құрылымы мен сол қоғамның ғылымының арасында ешқандай байланыс болуы мүмкін емес деген пікірді ұстанып, ғылымның ішкі факторларын абсолютке айналдырады. Экстернализм бұл концепцияға қарсы. Оның өкілдерінің пікірі бойынша, ғылымға сыртқы факторлардың әсері мықты. Позитивизм; ғылым нақты, тәжірибеден өткен, дәлелденген фактілерге сүйене отырып дами алады, абстрактылық ойлау мен метафизикалық түсініктер ғылым үшін пайдасыз. Біздің ойымызша, ғылымның пайда болуына, эволюциясына, қоғамда атқаратын қызметіне жоғарыда аталған факторлардың бәрі де белгілі бір дәрежеде ықпалын тигізеді және ол әр дәуірде әр түрлі болуы мүмкін. Сондықтан оларды бір-біріне қарсы қойып, немесе бір-бірінен бөліп алып, белгілі бір факторларды абсолютке айналдыру дұрыс емес.

Зерттеуші ғалымдар ғылымның даму кезеңдері туралы әр түрлі пікірлер айтады. Олардың бір тобы ғылым көне заманда қалыптасты десе, енді бір ғалымдар ғылым қоғамның ерекше саласы ретінде Жаңа Дәуірде пайда болды деп тұжырымдайды. Біздің пікірімізше, ғылымның даму кезеңдері туралы мейлінше дұрыс пікірді ұсынған қазіргі заманғы Ресей ғалымы В.В.Ильин. Ол ғылымның дамуын классикалық, классикалық емес және неоклассикалық емес деп жіктейді. Бұл жіктеуді ғылымның классикалыққа Дейінгі кезеңімен толықтырған дұрыс секілді деп ойлаймыз. Себебі, классикалық ғылым кезеңіне дейін ғылым ұзақ уақытқа созылған нағыз ғылымға дейінгі қалыптасу кезеңінен өтті.

Алғашқы қауымдық қоғам дамуының мыңжылдық практикасы ғылымды қалыптастыра алған жоқ. Білім күнделікті өмірдің қажеттіліктері қанағаттандыруға ғана бағытталып, одан жоғары көтеріле алмады. Алғашқы қауымдық қоғамда өмір сүрген адамдар дүние туралы білім жинамады деуге болмайды, бірақ заттар туралы объективтік білім оларды субъективтік қабылдаумен тығыз байланысты еді, яғни, объективтік білім элементтері мен субъективтік сана арасында шекара болмады, табиғат құбылыстары адам және оның өмірімен байланысты түсіндірілді. Адам ойы таза теориялық білім деңгейіне көтерілуі үшін оның дәстүрлі практикалық бағытталғандығын бұзу қажет еді. Ескі сананы күйрету санаға тікелей әсер ету арқылы емес, сана бейнелеп отырған дүниені түбірімен қайта түсіну арқылы жүрді. Дүниеге деген жаңа көзқараста заттар адамға байланысты емес, объективті, заттар мен адам жеке-жеке, бір-біріне қатысты, бірақ тәуелсіз, нәрселер ретінде пайымдалды. Осындай ерекшелік көне гректерге тән еді. Ғылымды зерттеуші ғалымдардың бәрі дерлік ғылымның отаны көне Греция деп мойындайды. Гректер Египет пен Вавилон империяларында бірнеше жүзжылдықтарға созылған соғыстардан аман қалған, ұзақ уақыт ескерілмеген білімдерді қабылдап алды және жәй қабылдап қана қоймай, өздерінің ақыл-ойының, ойлау қабілетінің күштілігі арқасында өздерінің білімдерін қоса отырып жаңа дәрежеге көтерген, оларға абстрактылық және

рациональдік сипат берген халық болды. Ғылым қашан және қалай пайда болды?

Бұл сураққа байланысты екі түрлі көзқарас бар. Бір көзқарас иелерінің пайымдауынша ғылым өте ертеде, яғни адамдар алғаш еңбек қаруын жасап, табиғат туралы абстрактылы білімі болған кезде дамыған деп айтады. Ал екіншілері ғылымның пайда болуы тәжірибелік жаратылыстану пайда болған кезде (ХУ-ХУІІ ғғ.) деп айтады.

Қазіргі ғылымтану бұған нақты жауап бермейді, өйткені ғылымның өзін бірнеше аспектіде қарастырады. Негізгі көзқарас бойынша -ғылым — білім жиынтығы: қоғамдық сананың формасы; әлеуметтік институт; қоғамның негізгі қозғаушы күші; кәсіптік мамандарды дайындау жүйесі тағы басқа.

Осы аспектілер бойынша ғылым:

- ХІХ ғасырдың ортасынан бастап - мамандар дайындаудың жүйесі;
- ХХ ғасырдың екінші жартысынан — қоғамның негізгі қозғаушы күші;
- Жаңа уақытта — әлеуметтік институт
- Ежелгі Грецияда — қоғамдық сананың формасы;
- Адам мәдениетінің бастауында - білім жиынтығы ретінде қарастырылады.

Әр уақыт бойында әр ғылымның қилы салалары пайда болды. Антикалық ғылым қазіргі әлемге математиканы берді, Жаңа уақытта -механика пайда болды, ал ХІХ ғасырда қоғамтану келді.

Бұл процестерді дұрыс түсіну үшін біз тарихқа жүгінуіміз қажет.

Ғылымның қоғамдағы рөлі

Бүгінгі таңда қазіргі қоғамдағы ғылым адамдар өмірінің көптеген салаларында маңызды рөл атқарады деп айта аламыз. Ғылымның даму деңгейі қоғам дамуының негізгі көрсеткіштерінің бірі бола алатыны сөзсіз, сонымен қатар ол мемлекеттің экономикалық, мәдени, өркениетті, білімді, заманауи дамуының көрсеткіші екені даусыз.

Қазіргі заманның ғаламдық мәселелерін шешуде ғылымның әлеуметтік күш ретіндегі функциялары өте маңызды. Оған мысал ретінде экология мәселесін келтіруге болады. Ғаламшардағы табиғи ресурстардың сарқылуы, ауаның, судың, топырақтың ластануы сияқты қоғам мен адамға қауіпті құбылыстардың негізгі себептерінің бірі – ғылыми-техникалық прогресстің қарқындылығы екені белгілі. Демек, бүгінгі күні адам ортасында болып жатқан түбегейлі және зиянсыз өзгерістердің

факторларының бірі – ғылым. Мұны ғалымдардың өздері де жасырмайды. Қоршаған ортаның қауіптілігінің масштабы мен параметрлерін анықтауда ғылыми деректер жетекші рөл атқарады.

Ғылымның қоғамдық өмірдегі рөлінің артуы оның қазіргі мәдениеттегі ерекше мәртебесін және оның қоғамдық сананың әртүрлі қабаттарымен өзара әрекеттесуінің жаңа ерекшеліктерін туғызды. Осыған байланысты ғылыми танымның ерекшеліктері және оның танымдық әрекеттің басқа түрлерімен (өнер, күнделікті сана, т.б.) байланысы мәселесі өткір қойылады.

Бұл мәселе философиялық сипатта бола отырып, сонымен бірге үлкен практикалық мәнге ие. Ғылымның ерекшеліктерін түсіну мәдени процестерді басқаруға ғылыми әдістерді енгізудің қажетті алғышарты болып табылады. Бұл ғылыми-техникалық революция жағдайында ғылымның өзін басқару теориясын құру үшін де қажет, өйткені ғылыми танымның заңдылықтарын түсіндіру оның әлеуметтік жағдайын және рухани әрі материалдық мәдениеттің әртүрлі құбылыстарымен өзара әрекеттесуін талдауды талап етеді.

Ғылымның функцияларын ажыратудың негізгі критерийлері ретінде ғалымдар қызметінің негізгі түрлерін, олардың міндеттерінің ауқымын, сондай-ақ ғылыми білімді қолдану және тұтыну салаларын алу қажет. Негізгі функцияларының кейбірі төменде келтірілген:

1) Танымдық функция ғылымның өз мәнімен беріледі, оның негізгі мақсаты – табиғатты, қоғамды және адамды тану, дүниені рационалды-теориялық тұрғыдан түсіну, оның заңдылықтарын ашу, құбылыстар мен процестердің алуан түрлілігін түсіндіру, болжамдық қызметті жүзеге асыру, яғни жаңа ғылыми білім шығару;

2) Дүниетанымдық функция, әрине, біріншісімен тығыз байланысты, оның негізгі мақсаты – ғылыми дүниетаным мен дүниенің ғылыми бейнесін дамыту, адамның дүниеге қатынасының рационалистік аспектілерін зерттеу және оны негіздеу, ғылыми дүниетанымның негіздемесін беру: ғалымдар дүниетанымдық әмбебаптар мен құндылық бағдарларды дамытуға шақырылады, дегенмен, әрине, бұл мәселеде философия жетекші рөл атқарады.

3) Өндірістік-технологиялық функция өндіріске инновацияларды, жаңа технологияларды, ұйымдастыру нысандарын және т.б. енгізуге арналған.

4) Мәдени-ағартушылық функциясы негізінен ғылымның мәдени құбылыс, адамдардың мәдени дамуы және білім беру факторы екендігінде жатыр. Ғылым жетістіктері, идеялары мен ұсыныстары бүкіл оқу процесіне, бағдарлама жоспарларының, оқулықтардың мазмұнына, оқыту технологиясына, формалары мен әдістеріне айтарлықтай әсер етеді. Бұл жерде жетекші рөл педагогика ғылымына тиесілі екені сөзсіз.

Ғылым сан қырлы қоғамдық құбылыс, қоғамнан тыс ғылымның пайда болуы, дамуы мүмкін емес. Ал ғылымның өзі объективті жағдайлар туған кезде:

1) объективті білімге әлеуметтік қажеттілік;

2) осы қажеттілікті қамтамасыз етуге қоғамнан ерекше бір дарынды адамдардың бөлініп шығуы;

3) білімнің жинақталуы, ғылыми жаңалықты символикалық түрде кескіндеу немесе хабарлау (жазудың болуы) тағы басқа болуы керек. Осындай жағдайлар б.з.д. VII-VI ғасырларда Ежелгі Грецияда пайда болды.

Ғылымның критерийлері:

- 1) теориялық;
- 2) ғылыммен айналысатын ерекше адамдар тобының болуы, қажетті материалдар мен технологияның болуы;
- 3) рационалдық (тиімділік);
- 4) жүйелілік.

Егер біз ғылымды 1 критерий бойынша қарастырсақ, сол кездегі Египет, Шумер цивилизациясында, жаңа білім алуға қажетті жағдайлар онша болған жоқ. Бул кезде математика, астрономия сияқты ғылым салалары бойынша аздаған білімнің алғашқы бастаулары болды.

Индия мен Кытайдағы білімнің дамуы күнделікті өмірге қажетті және діни ритуалдарды жүзеге асыру үшін ғана керек болды.

Ежелгі шығыс цивилизациясындағы білімнің негізі және теория-лығы болмады. Шығыстағы дамыған астрономия әлемнің құрылысы мен аспан денелерінің қозғалысын зерттеу үшін емес, өзендердің тасу мен қайту уақытын анықтау үшін, гороскоп немесе жұлдызнама құрастыру үшін қажет болды. Вавилондықтардың пайымдауынша аспандағы жұлдыздар құдайлардың бет-бейнесі есебінде қарастырылды, яғни олар жер бетіндегі өмірді бақылаумен болады деп есептеді.

5. Әдебиет:

Негізгі:

- 1.Спандияров, Е. Ғылыми зерттеулер мен инновация негіздері :оқу құралы / Е. Спандияров. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 116 бет. с.
- 2.Кадыров А. С. Ғылыми зерттеулер негіздері :оқу құралы / А. С. Кадыров, И. А. Кадырова, Ж. Ж. Жунусбекова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2022. - 76 бет.
- Советова З.С. / Ғылыми зерттеу негіздері және академиялық жазылым: оқуқұралы Ақнұр-2024
- 3.Қаңтарбай, С. Е. Ғылыми-педагогикалық зерттеу әдістері : оқулық / С. Е. Қаңтарбай, Ж. А. Жүсіпова ; ҚР БҒМ. - Алматы : ЖШС РПБК "Дәуір", 2011. - 272 бет. с. - (ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы).

4.Татиева, М. М. Особенности и проблемы использования интеллектуальной собственности и нематериальных активов в условиях инновационно-ориентированной экономики : учебное пособие / М. М. Татиева. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 84 бет.

5.Методология научных исследований в клинической медицине : учебное пособие / Н. В. Долгушина [и др.]. - М. : ГЭОТАР Медицина, 2016. - 112 с

Қосымша:

1.Нуржанбаева Ж. О., Турадилов .М. У., Айдарбекова Г. С.Методы научных исследований. Учебно-методическое пособие для практических занятий. Шымкент,2025.- 72с.

2.Койков, В. В. Надлежащая практика научных исследований: Избранные вопросы методологии биомедицинских исследований и исследований в медицинском образовании [Текст] : исследование / В. В. Койков, Г. А. Дербисалина. - Караганда : АҚНҰР, 2014. - 140 с.

3.Қазақстан білім зерттеушілерінің әдеп кодексі.1-басылым.Нұр-Сұлтан /Білім беру саласындағы зерттеушілердің қазақстандық қоғамы,2020.-68б.

4.Адманова Г. Б. Ғылыми-педагогикалық зерттеулер әдістемесі :оқу-әдістемелік нұсқау / Г. Б. Адманова. - Алматы :MedetGroup, 2021. - 88 бет.

5.Спандияров, Е. Основы научных исследований и инновации : практическое пособие / Е. Спандияров ; М-во образования и науки РК. - Алматы : Эверо, 2013. - 136 с.

7.Де Пой, Элизабет Методы научных исследований в медицине и здравоохранении : монография / Элизабет Де Пой, Лаура Н. Гитлин ; под ред. Власовой В. В. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2017. - 432 с.

Электрондық ресурстар:

1.Калиева, А.Б., Омарова, Г.М.Ғылыми зерттеу әдістері : Оқу құралы. . - Павлодар: Кереку, 2016. - 84 б. - ISBN 978-601-238-731-5.<http://rmebrk.kz/book/1172638>

2.Адманова Г.Б. Ғылыми-педагогикалық зерттеулер әдістемесі. Оқу-әдістемелік нұсқау (3-ші басылым). - Алматы: «Medet Group» ЖШС, 2023. - 109бет.<https://aknurpress.kz/reader/web/3000>

3.Шилібек, К. Қ. Ғылыми-зерттеу негіздері : оқу құралы / К. Қ. Шилібек, М. Х. Ибылдаев, С. А. Мусаев. — Тараз : Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, 2019. — 98 с. — ISBN 978-601-7419-41-8. — Текст : электронный // Цифровой образовательный ресурс IPR SMART : [сайт]. — URL: <https://www.iprbookshop.ru/127424>

4.Ақпарова, Ж. М. Ғылыми зерттеудің әдіснамасы мен әдістері : оқулық / Ж. М. Ақпарова. — Алматы : KEMEL КІТАП, 2024. — 336 с. -

5.Основы научных исследований. Монография. А.С.Кадыров, И.А.Кадырова. Караганда 2018г.310 с. <https://aknurpress.kz/reader/web/1316>

6.Методы научных исследований в психологии. Сатова А.К. Учебное пособие. Алматы: «Издательство «Акнур»,2018,-110с.» <https://aknurpress.kz/reader/web/1265>

7.Современная наука в теории и практике. Часть I : монография / Н. В. Бужинская, И. Л. Железняк, Н. А. Краевая [и др.] ; под редакцией С. П. Акутиной. — Москва : Издательство «Перо», Центр научной мысли, 2018. — 167 с. — ISBN 978-5-00122-193-7 (Ч.1), 978-5-00122-192-0. — Текст : электронный // Цифровой образовательный ресурс IPR SMART : [сайт]. — URL: <https://www.iprbookshop.ru/97397>

8.Hegde, M.N, Salvatore, Anthony P. Clinical Research in Communication Disorders, Principles and Strategies. Ed.: Fourth edition. San Diego, CA : Plural Publishing, Inc. 2021. // eBook Medical Collection EBSCO

9.Ying Lu, Ji-qian Fang, Lu Tian, Hua Jin Advanced Medical Statistics (2nd Edition). Ed.: 2nd edition. Singapore : World Scientific. 2015. // eBook Medical Collection EBSCO

10. George J. Dehner. Influenza : A Century of Science and Public Health Response. Pittsburgh, Pa : University of Pittsburgh Press. 2012. // eBook Medical Collection

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Ғылыми білім дегеніміз не?
2. Ғылыми білімнің дамуында қандай негізгі кезеңдер бар?
3. Қазіргі өркениеттегі ғылыми білімнің рөлі қандай?
4. Ғылыми әдіс дегеніміз не?
5. Ғылыми білім құрылымына қандай элементтер кіреді?

№2 дәріс.

1. Тақырыбы: Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстары.

2. Мақсаты: дағдыларын дамыту, білім алуда және болашақ мансабында жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін университетте қалай зерттеу жүргізу керектігін талдай білу.

3. Дәріс тезистері

1. Рефераттар және баяндамалар.
2. Курстық жұмыстар.
3. Дипломдық жұмыстар.
4. Студенттік жұмыстарды мазмұнына және безендіруге талаптар.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы - алынған білімдерді, біліктер мен дағдыларды тәжірибеде қолдана алуға қабілетті, жоғары білімді мамандар даярлау сапасын арттырудың маңызды құралдарының бірі. Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмысына тарту олардың шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін қазіргі ғылымның көкейтесті міндеттерін шешу үшін пайдалануға мүмкіндік береді.

Жоғары және орта арнаулы оқу орындарында студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының түрлеріне: ғылыми баяндамалар, рефераттық жұмыстар, зертханалық және практикалық тапсырмалар, эксперимент жүргізу, курстық жұмыстар, дипломдық жұмыстар жатады.

Ғылыми баяндамалар- аудиторияда оқылатын немесе мақала ретінде жарияланатын ғылыми-зерттеу мен тәжірибелік эксперимент жұмысының мазмұнын баяндайтын ғылыми құжат.

Қойылған мақсаты мен мазмұнына қарай рефераттарды төмендегідей типтерге бөлуге болады:

1. Ақпараттық рефераттар. Мұнда автор бір немесе бірнеше жұмыстың мазмұнын қысқаша баяндайды.

2. Бағалаушы рефераттар белгілі бір проблема бойынша бірнеше ғылыми әдебиеттер негізінде жазылады және проблемаға түрлі көзқарастар, түрлі жұмыстардағы ғылыми тұжырымдамалардың сыни талдамасы келтіріледі, реферат авторының ұстанымы анықталады.

Зертханалық және практикалық жұмыс- кез-келген пән бойынша белгілі бір сұрақтарды немесе міндеттерді шешу барысында студенттер жүргізетін жеке, топтық, ұжымдық іс-әрекет.

Эксперименттік жұмыс- нақты жағдайды есепке ала отырып, педагогикалық үдерісті немесе белгілі бір құбылысты, мәселені зерттейтін ғылыми тәжірибе. Педагогикалық экспериментке сүйеніп, зерттеуші оқу-тәрбие үдерісінің тиімді жолдары мен әдіс-тәсілдерін, формаларын, мазмұнын тексере алады.

Эксперимент (лат. *eksperimentum* - тәжірибе) - ежелден қалыптасқан ғылыми-зерттеу әдістерінің бірі болып табылады. Эксперимент алғашқы кезде адамдардың қоршаған ортаны бақылау, танып білулерінен бастау алды. Ол бақылау әдісімен тығыз байланысты. Алайда эксперимент пен бақылау бір нәрсе емес. Эксперимент барысында зерттеуші құбылысты жай ғана бақылап қоймай, сол құбылыстың өзгеруіне де мүмкіндік береді.

Курстық жұмыс студенттердің шығармашылық қабілеттерін танытады, педагогикалық ойлауын дамытып, ғылыми-зерттеу дағдыларын қалыптастырады. Курстық жұмыстың мақсаты-студенттердің логикалық ойлау, шығармашылық қабілеттерінің оқу-тәрбие үдерісіндегі дағдысын, ғылыми-зерттеушілік шеберлігінің деңгейін, теорияны практикамен ұштастыра білу мүмкіндігін практикада қолданып, қалыптастыру.

Курстық жұмысты жазуды мақсаты:

Әрбір студент өзінің болашақ мамандығын қалыптастыратын пәндерді оқып-үйрену барысында алған теориялық білімдерін одан әрі тереңдетіп, жетілдіре беруі үшін күнделікті болып жатқан экономикалық және әлеуметтік процестерді басқарудың тәжірибесін мемлекеттік, салалық және аймақтық тұрғыдан жеткілікті талдап, соның арқасында басқару тәжірибесінің салыстырмалы жетістіктері мен кемшіліктерін анықтай отырып, соңғыларын одан әрі болдырмаудың жолдары мен әдістерін ғылыми-методологиялық және ұйымдастырушылық-құқықтық жағынан негіздей білуге тиіс. Сондықтан дәл осы мақсатқа қол жеткізу үшін осы пән бойынша курстық жұмыс жазу керектігі оқу жопарында әдейі қаралған.

Курстық жұмыс студенттердің дербес жұмыстарының маңызды формаларының бірі, курстың логикалық аяқталуы болып табылады.

Студенттер курстық жұмысты орындай отырып, күрделі теориялық мәселелерді талдау барысында өздерінің ойларын логикалық тұрғыдан нақты білдіріп, жалпы теориялық ережелерді қазіргі таңдағы шынайылықпен байланыстыруға, оны өзінің болашақ мамандығының ерекшелігімен байланыстыруға үйренеді.

Курстық жұмысты жазу барысында студенттер қажетті экономикалық әдебиетті дербес іріктеу, нақты статистикалық материалды іріктеу ептілігіне ие болып, экономикалық және басқару құбылыстарын талдау мен жалпылауға үйренеді.

Курстық жұмыстың орындалуы оны жазудың өзара байланысты кезеңдерінен құралады:

1. Курстық жұмыс тақырыбын таңдау және бекіту
2. Ақпарат көздерін іріктеу және талдау
3. Курстық жұмыстың мазмұны мен рәсімделуіне қатысты негізгі талаптар
4. Курстық жұмыс мәтінін рәсімдеу ережелері
5. Курстық жұмыстың соңғы нұсқасын рәсімдеу
6. Курстық жұмысты рецензиялау.
7. Курстық жұмысты қорғау және бағалау тәртібі.

Курстық жұмыстың мазмұны мен рәсімделуіне қатысты негізгі талаптар

Курстық жұмысты жазар алдында студент тиісті:

1. Таңдалған тақырыппен танысып, оның қандай болатынын ойша елестетіп көру.
2. Әдебиетті, периодикалық басылымдарды толық талқылау.
3. Баяндалатын материалды нақты және логикалық сипаттау.
4. Курстық жұмыс тақырыбы кіріспе, негізгі бөлім мен қорытындыдан құралатын жұмыс

жоспарына сәйкес ашылуы тиіс.

5. Жұмысты қазіргі таңдағы материалдарды, кестелер, сызбалар, графиктерді қолданумен жазу.

6. Орфографиялық және статистикалық қателіктер жібермеу.

7. Сандық материалды кестелер түрінде рәсімдеу ұсынылады.

Курстық жұмыс оқу жоспарымен қарастырылған мерзімдерде орындалуы тиіс.

Курстық жұмыстың құрылымдық элементтері:

- бет парағы (мұқаба) (Қосымша 3);

- жұмыс жоспары (Қосымша 4);

- кіріспе;

- негізгі бөлім (1-3 бөлімдер);

- қорытынды;

- қолданылған әдебиеттер тізімі.

8. Егер жұмыс қорғауға жіберілмесе, онда ескертулерді ескере отырып, жұмысты толықтыру қажет.

Курстық жұмыстың жоспары Кіріспені, барлық тараулардың, параграфтардың реттік нөмірлері мен атауларын, Қорытындыны, Қолданылған әдебиеттер тізімін және қосымшалар (егер болса) тізімін қамтиды.

Кіріспе

Кіріспеде автор төмендегі пункттерді міндетті ашуы тиіс:

1. Таңдалған тақырыптың өзектілігі;

2. ғылымдағы оның өңделу дәрежесі (авторлар мен олардың басты еңбектері келтіріледі);

3. Жұмысты жазу барысында шешілетін мақсаттар мен мәселелер;

4. Курстық жұмыстың пәні мен объектісі;

5. Оны құру логикасы (бөлімдері (параграфтар) бойынша курстық жұмыстың құрылымы).

Негізгі бөлім

Негізгі бөлімде тақырыптың мазмұны қамтылады. Аталмыш бөлім мәселенің теориялық негіздері сипатталып, нақты материал жалпыланып, талданып, статистикалық материалдар мен графикалық мәліметтер келтірілетін курстық жұмыс тақырыбын сипаттайтын 3-4 сұраққа бөлінуі (параграфтар) тиіс. Курстық жұмысты жазу барысында аталмыш мәселе бойынша әрекет етуші көзқарастарды баяндап қана қоймай, сондай-ақ өзінің көзқарасын да баяндауға тырысу қажет. Курстық жұмыста бекітілген жоспарға сәйкес қарастырылатын мәселелердің байланысы мен логикасы орын алуы тиіс.

Негізгі бөлім материалын баяндау логикасы мынадай боуы мүмкін:

Екінші бөлімде ҚР мемлекеттік басқару жағдайы ашылып, олардың сипаттамасы келтіріліп, статистикалық мәліметтерге талдау жасалуы тиіс.

Үшінші бөлімде қарастырылып отырған құбылысқа ықпал ететін факторларға талдау жасалып, қарастырылып отырған мәселені шешу, жетілдіру бойынша ұсыныстар жасалады.

Курстық жұмыстың негізгі бөлімі бірлік интервалды компьютерлік версияда 25-30 парақты немесе қолмен жазылса 40-45 парақты құрайды.

Қорытынды

Қорытындыда зерттеу барысында жасалып, енгізілген теориялық және тәжірибелік қорытындылар мен ұсыныстар жалпыланады. Олар өңдеулер мазмұны, маңыздылығы, негізгілігі мен тиімділігі туралы толық көрініс беретіндей нақты да қысқа болуы тиіс.

Қорытынды көлемі 2-3 парақты құрайды.

Қолданылған әдібеттер тізімі

Аталмыш тізім курстық жұмыстың соңында «Қорытынды» тарауынан кейін келтіріледі (Қосымша 8).

Аталмыш тізімге курстық жұмысты жазу барысында студентпен шын мәнісінде қолданылған қайнар көздер енгізілуі керек.

Ақпарат көздері тізімде курстық жұмысты жазу барысындағы ілеспелілікпен келтірілуі тиіс.

Қолданылған әдебиеттер тізімі библиографиялық талаптарға сәйкес рәсімделеді (Қосымша 7).

Қосымшалар

Қосымшаларда негізгі бөлімде көрініс таппаған, курстық жұмысты орындаумен байланысты материалдар, қосымша материалдар, көлемді кестелер, суреттер мен графиктер қамтылады. Әр қосымша жаңа парақтан басталып, реті бойынша нөмірленеді.

Жоғары оқу орындарында оқу және ғылыми-зерттеу жұмыстары мәселесі бойынша талдау жасай отырып, мынадай ерекшеліктерді анықтадық:

- студенттің теориялық білім деңгейін арттырады;
- теориялық білімін практикада қолдану дағдыларын бекітеді;
- студенттің өз бетінше зерттеу біліктерін қалыптастырады;
- оқу-зерттеу жұмыстарын жүргізе білу дағдысының қалыптасуына әсер етеді;
- зерттеу нәтижелерін объективті бағалауға тәрбиелейді;
- озат тәжірибелерді жинақтауға үйретеді;
- талдай білуге және күтпеген жағдайларда жол таба білуге үйретеді;
- мамандығына, пәнге, ғылыми ізденуге қызығушылығын оятады;
- студенттің жеке «ішкі» қабілетін ашады; сөйлеу мәдениетін дамытады.

Оқытушылар алдында курстық жұмысты қорғау студенттің курстық жұмыстың мақсаты мен мәселелерін қысқаша және нақты сипаттап, оның маңызды ережелерін баяндап, өзінің қорытындылары мен ұсыныстарын аргументтеуден тұрады. Баяндау үшін студентке 5-7 минут уақыт ұсынылады.

Қойылған сұрақтарға студент қысқа да нұсқа жауаптар қайтаруы тиіс.

Курстық жұмысты ғылыми жетекші мен кафедра комиссиясы балды-рейтингтік әріптіс жүйе бойынша бағалайды.

Курстық жұмысты бағалау критериялары болып табылады:

1. Таңдалған тақырып бойынша орындалған жұмыстың сәйкестігі;
 2. Келтірілген зерттеу мақсаттары мен мәселелерінің ерекшелігі;
 3. Қазіргі таңдағы ғылыми зерттеу әдістерін пайдалану;
 4. Жүргізілген эксперимент көлемі мен өңдеудің статистикалық әдістерін таңдаудың негізділігі;
 5. Жұмыс нәтижелерін ілеспелі, сауатты және нақты баяндау ептілігі;
 6. Қолданылған ғылыми әдебиеттің жаңа болуы;
 7. Алынған нәтижелер мен қорытындылардың шынайылығы;
 8. Ғылыми тәжірибелік маңыздылық;
 9. Рәсімделу сапасы;
 10. Курстық жұмысты қорғау (нақтылық, қысқалық, логикалық, кәсіби сөз сөйлеу мәнері, көрнекі материал);
 11. Қорғау барысындағы қойылған сұрақтарға берілетін жауаптардың толықтығы.
- Қорғалғаннан кейін курстық жұмыс кафедрада сақталады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер**5. Әдебиеттер:****Негізгі:**

1. Спандияров, Е. Ғылыми зерттеулер мен инновация негіздері :оқу құралы / Е. Спандияров. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 116 бет. с.
2. Кадыров А. С. Ғылыми зерттеулер негіздері :оқу құралы / А. С. Кадыров, И. А. Кадырова, Ж. Ж. Жунусбекова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2022. - 76 бет.
- Советова З.С. / Ғылыми зерттеу негіздері және академиялық жазылым: оқуқұралы Ақнұр-2024
3. Қаңтарбай, С. Е. Ғылыми-педагогикалық зерттеу әдістері : оқулық / С. Е. Қаңтарбай, Ж. А. Жүсіпова ; ҚР БҒМ. - Алматы : ЖШС РПБК "Дәуір", 2011. - 272 бет. с. - (ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы).
4. Татиева, М. М. Особенности и проблемы использования интеллектуальной собственности и нематериальных активов в условиях инновационно-ориентированной экономики : учебное пособие / М. М. Татиева. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 84 бет.
5. Методология научных исследований в клинической медицине : учебное пособие / Н. В. Долгушина [и др.]. - М. : ГЭОТАР Медицина, 2016. - 112 с

Қосымша:

1. Нуржанбаева Ж. О., Турадилов .М. У., Айдарбекова Г. С. Методы научных исследований. Учебно-методическое пособие для практических занятий. Шымкент, 2025. - 72с.
2. Койков, В. В. Надлежащая практика научных исследований: Избранные вопросы методологии биомедицинских исследований и исследований в медицинском образовании [Текст] : исследование / В. В. Койков, Г. А. Дербисалина. - Караганда : АҚНҰР, 2014. - 140 с.
3. Қазақстан білім зерттеушілерінің әдеп кодексі. 1-басылым. Нұр-Сұлтан /Білім беру саласындағы зерттеушілердің қазақстандық қоғамы, 2020. -68б.
4. Адманова Г. Б. Ғылыми-педагогикалық зерттеулер әдістемесі :оқу-әдістемелік нұсқау / Г. Б. Адманова. - Алматы :MedetGroup, 2021. - 88 бет.
5. Спандияров, Е. Основы научных исследований и инновации : практическое пособие / Е. Спандияров ; М-во образования и науки РК. - Алматы : Эверо, 2013. - 136 с.
7. Де Пой, Элизабет Методы научных исследований в медицине и здравоохранении : монография / Элизабет Де Пой, Лаура Н. Гитлин ; под ред. Власовой В. В. - М. : ГЭОТАР - Медиа, 2017. - 432 с.

Электрондық ресурстар:

1. Калиева, А.Б., Омарова, Г.М. Ғылыми зерттеу әдістері : Оқу құралы. . - Павлодар: Кереку, 2016. - 84 б. - ISBN 978-601-238-731-5. <http://rmebrk.kz/book/1172638>
2. Адманова Г.Б. Ғылыми-педагогикалық зерттеулер әдістемесі. Оқу-әдістемелік нұсқау (3-ші басылым). - Алматы: «Medet Group» ЖШС, 2023. - 109бет. <https://aknurpress.kz/reader/web/3000>
3. Шилибек, К. Қ. Ғылыми-зерттеу негіздері : оқу құралы / К. Қ. Шилибек, М. Х. Ибылдаев, С. А. Мусаев. — Тараз : Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати, 2019. — 98 с. — ISBN 978-601-7419-41-8. — Текст : электронный // Цифровой образовательный ресурс IPR SMART : [сайт]. — URL: <https://www.iprbookshop.ru/127424>
4. Ақпарова, Ж. М. Ғылыми зерттеудің әдіснамасы мен әдістері : оқулық / Ж. М. Ақпарова. — Алматы : KEMEL КІТАП, 2024. — 336 с. -
5. Основы научных исследований. Монография. А.С.Кадыров, И.А.Кадырова. Караганда 2018г.310 с. <https://aknurpress.kz/reader/web/1316>

6. Методы научных исследований в психологии. Сатова А.К. Учебное пособие. Алматы: «Издательство «Акнур», 2018, -110с.» <https://aknurpress.kz/reader/web/1265>

7. Современная наука в теории и практике. Часть I : монография / Н. В. Бужинская, И. Л. Железняк, Н. А. Краевая [и др.] ; под редакцией С. П. Акутиной. — Москва : Издательство «Перо», Центр научной мысли, 2018. — 167 с. — ISBN 978-5-00122-193-7 (Ч.1), 978-5-00122-192-0. — Текст : электронный // Цифровой образовательный ресурс IPR SMART : [сайт]. — URL: <https://www.iprbookshop.ru/97397>

8. Hegde, M.N, Salvatore, Anthony P. Clinical Research in Communication Disorders, Principles and Strategies. Ed.: Fourth edition. San Diego, CA : Plural Publishing, Inc. 2021. // eBook Medical Collection EBSCO

9. Ying Lu, Ji-qian Fang, Lu Tian, Hua Jin Advanced Medical Statistics (2nd Edition). Ed.: 2nd edition. Singapore : World Scientific. 2015. // eBook Medical Collection EBSCO

10. George J. Dehner. Influenza : A Century of Science and Public Health Response. Pittsburgh, Pa : University of Pittsburgh Press. 2012. // eBook Medical Collection

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы дегеніміз не?
2. Студенттердің ғылыми-зерттеу процесінің негізгі кезеңдері қандай?
3. Оқушылардың зерттеуі оқу үрдісі үшін неліктен маңызды?
4. Студенттердің ғылыми жұмысы үшін қолайлы тақырыпты қалай таңдауға болады?
5. Зерттеу жүргізу үшін студенттерге қандай ресурстар мен құралдар бар?

№3 дәріс.

1. Тақырыбы: «Құқық негіздері» курсының пәні, жүйесі. Мемлекет және құқықтың негізгі ұғымдары мен категориялары. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығының негіздері. Қазақстан Республикасының әкімшілік құқығының негіздері.

2. Мақсаты: білім алушылардың мемлекет пен құқықтың пайда болу себептерін, мемлекет пен құқықтың негізгі белгілері мен функцияларын, Қазақстан Республикасының конституциялық және әкімшілік құқығының негізгі ережелерін меңгеруі.

3. Дәріс тезистері

Жоспары:

- 1 «Құқық негіздері» курсының пәні, әдісі, жүйесі, функциялары.
- 2 Мемлекеттің пайда болуы. Мемлекеттің мәні, белгілері және функциялары. Мемлекеттің тарихи түрлері. Мемлекет нысаны (басқару нысаны, құрылымы, саяси режим). Құқықтың пайда болуы, түсінігі және белгілері.
3. Құқықтың қағидалары мен функциялары. Құқық жүйесі. Құқық нормалары. Құқықтық мемлекеттің ерекшеліктері.
4. Құқықтық қатынастар. Занды мінез-құлық және құқық бұзушылық. Занды жауапкершілік.
5. ҚР Конституциялық құқығының ғылым және құқық саласы ретіндегі түсінігі, пәні. Конституциялық-құқықтық нормалар. Конституциялық-құқықтық қатынастар және олардың субъектілері.
6. Конституциялық құқықтың қайнар көздері, қағидалары, жүйесі. ҚР Конституциясы және оның дамуы. Конституциялық құрылыстың негіздері.
7. ҚР-ғы адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің конституциялық негіздері.
8. ҚР-ндағы адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің конституциялық негіздері.
9. ҚР әкімшілік құқықтың ұғымы, пәні мен әдісі.

10. Әкімшілік құқықтың қайнар көзі, түсінігі мен түрлері. Әкімшілік-құқықтық нормалардың түсінігі және түрлері. Әкімшілік-құқықтық қатынастар: түсінігі, түрлері, құрылымы.

11.Басқарудың әдістері мен формалары. Мемлекеттік қызмет түсінігі мен қағидалары.

12.Әкімшілік құқық бұзушылықтың ұғымы мен құрамы. Әкімшілік жауапкершіліктің түсінігі, негізгі белгілері мен түрлері.

Қоғам адамдардың ұйымдасуы мен өмір сүруінің нысаны, соның шеңберінде материалдық және рухани игіліктер өндіріліп, тұтынылып және айырбасталып жатады, осының өзі белгілі бір тәртіпті, адамдар арасындағы өзара қарым-қатынастардың орнықтылығы мен тұрақтылығын нығайтуға бағытталған, өз мүшелерінің мінез-құлқын басқарудың, реттеудің және ықпал етудің ерекше құралдарының болуымен сипатталады.

Мемлекет туралы ұғым. Мемлекет басқару функциясын орындайтын және соның көмегімен қоғамның тіршілік-тынысын қамтамасыз ететін, оған қажетті жағдайлар мен алғышарттар жасауға ұмтылатын адамзат қоғамын ұйымдастырудың айырықша нысаны.

Мемлекет дегеніміз - бұл адамзат қоғамы дамуының маңызды кезеңдеріне тән саяси ұйым:

а) қоғамды басқару міндетін атқару, адамдардың, топтардың, таптардың және басқа да әлеуметтік субъектілердің қарым-қатынасын реттеп, бағыттау, олардың бірлескен іс қимылына жағдай жасау жүктелген;

б) оның саясатын жүзеге асыру, жүктелген кең тармақты органдар жүйесі және биліктің ұйымдастырушылық-күш құралдары бар;

в) тапсырманың орындалуын қоғамдық өмірдің барлық субъектілері қамтамасыз ететін әкімшілік-мәжбүрлеу өкілеттілігі берілген.

Мемлекеттің негізгі белгілері:

Мемлекеттің рулық басқару ұйымынан басты айырмашылығы сол, онда арнаулы кәсіби басқару және мәжбүрлеу аппаратының болуымен немесе, оқу және монографиялық әдебиеттерде айтатындай жария биліктің болуы тән.

Мемлекет функциясының сипаттамасы:

1.Мемлекеттің **ішкі функциясы** қоғамның ішкі өмір салаларына, мемлекеттік ықпал ету немесе мемлекеттік басқару бағыттарын жатқызуға болады.

2.Адамдардың өндіріс, орналастыру және алмастыру саласындағықатынастарын қамтитын мемлекеттің **экономикалық функциясы** жетекші орындардың бірін алады.

3.Адамдардың, әсіресе қысымға ұшыраған адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін қанағаттандыруға, халықты әлеуметтік жағынан қорғауды қамтамасыз етуге, олар үшін тіршілік етудің қалыпты жағдайын жасауға бағытталған мемлекеттің **әлеуметтік қорғауда функциясының** маңызы артып келеді.

4.**Идеологиялық**, бұл функциясының мақсаты – халықтың арасында мемлекеттің саясатын түсіндіру, осы азаматтардың көпшілік тобының қолдауы мен мақұлдауын қамтамасыз ету, бұқаралық ақпарат құралдарын, ғылым-білім беру, мәдени-ағарту және мекемелердің басқа да идеологиялық бағытын аталған міндеттерді шешуге жұмылдыру.

5.**Қорғаушы**, бұл функция конституциялық құрылымды сақтау мен нығайту, мемлекеттік және қоғамдық қауіпсіздікті, заңдылықты, құқық тәртібін шешуге бағытталған.

6.Экологиялық. 7.Сыртқы функциялар. 8.Елдің қорғаныс функциясы.

Мемлекеттің механизмі:

Мемлекет механизмі дегеніміз, мемлекет алдында тұрған міндеттерді шешу үшін, оның функцияларын іс жүзіне асыру үшін құрылған мемлекеттің барлық органдарының, сондай-ақ биліктің ұйымдастырушылық және ұйымдастыру-мәжбүрлеу құралдарының жүйесі.

Мемлекет механизмінің маңызды буындарының сипаттамасы:

1. Заң шығарушы және өкілді; 2. Атқарушы; 3. Сот органдары болып бөлінеді.

Монархиялық басқарудың нысаны ретінде мемлекетте бір адамның - монархтың қолында жоғары биліктің нақтылы шоғырлануымен немесе жоғары шексіз құқықтық тек кейбір нақтылы тиістілігімен сипатталады.

Республика үшін басқару нысаны ретінде мемлекеттегі жоғарғы биліктің заңмен белгіленген мерзім ішінде қызмет ететін бір немесе бірнеше сайлау органдарының қолына шоғырлануы тән. Олар әдетте жоғары заң шығару органы (Парламент, конгресс, ұлттық жиналыс) және мемлекет басшысы (Президент, төраға, кейде алқалы президиум) болып табылады.

Парламенттік республикада жоғары билік органдары жүйесіндегі түйінді орындардың бірін парламент иемденеді, ол заңдар қабылдайды және жалпы мемлекеттік маңызды мәселелерді шешеді.

Президенттік республиканың айрықша ерекшелігі – мемлекет басшысының өте күшті билігі болып табылады. Мұнда президент парламенттен тек премьер-министірді тағайындауға келісім ала отырып үкіметті тағайындайды.

Мемлекеттік құрылыс нысаны:

Мемлекеттік құрылыс нысанының маңызы орасан зор: оны қарамайынша орталықпен жергілікті органдардың қарым-қатынастар мәселесінің шешілуінің демократиялық дәрежесі мен мемлекеттегі орнын объективті бағалау, аймақтық саясаттың ықпалдылығы мен тиімділігін анықтау, ал көп ұлтты мемлекеттерде- әрбір ұлттың жағдайы мен мәртебесін анықтау, ұлтаралық қарым-қатынасты сипаттау қиынға соғады.

Унитарлық мемлекет бұл біртұтас, өзінің құрамында автономды-мемлекеттік құрылымдар жоқ, өз алдына дербестігі жоқ әкімшілік- аумақтық бөліністерден тұратын мемлекеттер.

Федеративтік мемлекеттер - бұл құрамына екі, үш және одан да көп мемлекеттер немесе бірқатар дербестік дәрежесі бар мемлекеттік құрылымдар кіретін одақтас мемлекеттер.

Конфедерация мемлекеттер – бірнеше мемлекеттердің қоғамдастық, экономикалық, әскери, дипломатиялық, этникалық бірлестігі.

Тәуелсіздік атрибуттарының көрсетіліп отырған екі тобы: а) тәуелсіздік алған жылдары және одан кейінгі кезеңде қалыптасқандар, б) дамудың бұрынғы кезеңінен қалғандар. Республиканың мемлекеттік құрылыс саласындағы және саяси-құқықтық жүйедегі мемлекеттік тәуелсіздігінің негізгі атрибуттары біздің ойымызша, мына төмендегілер:

1. Толық, шексіз егемендік.

2. Республиканың аумақтық үстемдігі.

3. Республикалық азаматтықтың болуы.

4. Меншікті құқықтық жүйе.

5. Мемлекеттік нышандары.

Мемлекеттік тәуелсіздік дегеніміз – республиканың сапалық жаңа жағдайы, ол оның тіршілік етуінің және дамуының барлық жағына, оның табиғатына, мәртебесіне, құзіретіне, республиканың ішіндегі әрі сыртындағы өзара қарым-қатынасқа да қатысты. Бұл –маңызды аспектілерінің бірі оның негізгі атрибуттарының проблемасы болып табылатын өте көлемді күрделі түсінік.

Конституция сөзі (латынның constitutio – бекіту, орнату деген сөз) Рим империясы заңдарында императорлардың құқық көздеріне айналған түрлі нұсқаулары мен жарлықтарын білдіреді.

Конституция ұғымының қазіргі түсінігі XVIII ғасырдың бастапқы орнықты. Алғашқы конституцияны 1987 жылы АҚШ-та, сонан соң 1789 жылы Францияда қабылданды. Кез келген конституция қоғамда орныққан тәртіптің негізгі ұстындарын бекітіп береді. Мұнда ел өміріндегі аса маңызды өзгерістер көрініс табады. Сондықтан ҚР Конституциясы елімізде қолданылып жүрген барлық заңдардың іргетасын қалайды, оның "заңдардың заңы" болуы шындық, ақиқат. ҚР-ның қазіргі конституциясы төртінші Ата Заң (1937, 1978, 1993, 1995 жж.). Кейінгі Ата Заңда (1995ж.) құқықтық мемлекеттің қалыптастырылу бағыттары, азаматтардың құқықтары мен бостандықтары, соның ішінде жеке адамның жан-жақты қалыптасуына қажетті экономикалық еркіндігі, идеологиялық пен саяси әр алуандылығы, халық билігін жүзеге асырудың демократиялық амалдары әлемдік талаптарға сай бейнеленеді.

Конституцияның мәні оның қызмет ету сипаттамасынан айқын көрінеді. Ол үш негізгі қызметті: **заң** (құқықтың басты қайнар көзі ретінде), саяси және идеологиялық, дәріптеуші қызметін атқарады. Демек, Қазақстан Республикасының Конституциясы барлық заң салаларының заңдық базасы болып табылады, ал оның нормалары басқалар үшін нормалық принцип болып есептеледі. Қазіргі кездегі Қазақстандағы құқық жүйесінің қалыптасуы елімізде құқықтық мемлекет құру бағытымен ұштастырылуда. Сондықтан еліміздің Ата Заңының мәні мен оның алатын орны барған сайын жоғарылауда.

Осыдан келіп мемлекетіміздің мынандай негізгі мақсаты туындайды:

Өзінің ең қымбат қазынасы ретінде адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтарын айқындап, бекіту;

Өз елінде және мемлекеттер арасында азаматтық бейбітшілікті, ынтымақтастық пен тату қарым-қатынастың әдістерін нақтыландырып, бекіту;

Байырғы қазақ жерінде мемлекеттік бірлікті сақтау;

Республиканың егемендігін сақтап, ұстап тұру;

ҚР-ның демократиялық негіздерінің мызғымастығын бекіту. ҚР конституциясы 9 бөлімнен, 98 баптан және де көптеген тармақшалардан тұрады. Сонымен қатар, ол ҚР-Президенттік басқару нысанындағы біртұтас мемлекет екендігін айқындап берген. Олай дегеніміз – біздің ұлан байтақ жеріміздің ұлттық, аумақтық бөліністерге бөлінбей, тек әкімшілік-аумақтық бөліністерге, облыстарға, қалаларға, аудандарға, ауылдарға, бөлінетіндігі және олардың жоғарыдағы бір орталықтарға бағынатындығы.

Конституцияның заңдық қасиеттері:

Құқықтанушылар Конституцияның негізгі заңы ретіндегі ерекше белгілерін анықтай келіп, мынаған тоқталды: Жоғарыда атап көрсетілгендей, тек Конституцияда ғана мемлекеттік және қоғамдық өмірдің негізгі қағидаттары, ҚР-ның біртұтас демократиялық, зайырлы, құқықты және әлеуметтік мемлекет ретінде құрылғандығын, мемлекеттік биліктің заңды түрде нақтыланғандығы белгіленді.

Конституцияның түрлері:

Айталық, мемлекеттік құрылыс нысанына қарай - Конституцияны біртұтас және федерациялық, саяси тәртіптің сипатына қарай - демократиялық және демократиялық емес, қолданылу ұзақтығына қарай - тұрақты және уақытша деген түрлері ұсынылған.

Конституцияны: 1) нысанына; 2) қолдану тәртібіне; 3) өзгертілу әдісіне қарай осындай түрлерге, белгілерге бөлу қабылданған.

Нысанына қарай Конституцияның екі түрі бар, олар: жазбалы және жазбалы емес конституциялар.

Әкімшілік құқық – ол мемлекеттік басқарудағы қоғамдық қатынастарды реттейтін және әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін жауаптылықты белгілейтін Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығының саласы. Әкімшілік құқық мәні атқарушы өкімет органдарының (Үкімет, министрліктер, әкімдер және басқалар) мемлекеттік басқару аясында өз міндеттері мен қызметтерін

тікелей жүзеге асыруына байланысты қоғамдық қатынастардың жиынтығын құрайды. Әкімшілік құқықпен реттелген қоғамдық қатынастарда әрқашан басқару билігінің өкілеттілігі берілген атқарушы өкімет органы қатысуы қарастырылады. Атқарушы өкімет органдарының иелігінде заңды құралдары болады, сол арқылы азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, меншігін қорғайды. Қоғамдық және мемлекеттік басқарудың өкілетті органдары, сондай-ақ әкімшілік соттар Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексында белгіленген шараларды қолданылады. Әкімшілік құқық іс жүзінде құқықтық реттеудің барлық әдістемелерін пайдаланады. Әкімшілік-құқықтық нормалар мен қоғамдық қатынастарға ықпал ететін әдіс-тәсілдерді әдістеме деп түсінеміз. Әкімшілік-құқықтық әдістерге мыналар жатады:

- тапсырма беру – бұл субъектінің әкімшілік құқықпен белгіленген қандай да бір нақтылы әрекетті жасау міндеті;

-рұқсат ету – бұл құқық шеңберінде субъектіге қандай бір әрекет жасауға немесе өз қалауы бойынша оны жасаудан қалыс қалуға рұқсат беру;

-тыйым салу – бұл заңмен тыйым салынған әрекеттерді жасауға тыйым салу.

Әкімшілік құқыққа нұсқама беру және тыйым салу әдістемелері тән. Өйткені атқарушы өкіметтің заңды билік өкілеттілігін иеленген органы әкімшілік-құқықтық қатынастарға міндетті түрде қатысушы болып табылады. Атқарушы өкімет органдарының мұндай өкілеттіктері әр алуан заңдылық үлгеді: орындалуға міндетті бұйрықтар шығарумен; құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жаза берумен және т.б.т іске асырылуы мүмкін.

Әкімшілік-құқықтық нормалар – бұл мемлекеттік басқару саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін мінез-құлықтың мемлекет белгіленген жалпыға міндетті ережелері. Әкімшілік-құқықтық нормалармен тиісті мінез-құлықтың белгілі бір нұсқасы беріледі, яғни нормаларда көзделінген шарттарды сақтау кезінде ерік беріледі, яғни белгілі бір әрекеттерді жасауға тыйым салынады. Негізінен, атқарушы өкімет органдарының ұйымдастырылуын және қызметін реттеуге есептелінген. Олар осы органдардың құрылымын, олардың билігінің өкілетті көлемін, қызмет тәртібін және т.б. белгілейді. Әкімшілік-құқықтық нормалары, сондай-ақ әкімшілік құқықтық қатынастардың басқа да субъектілеріне бағытталған (азаматтарға, қоғамдық бірлестіктерге және басқаларға) тәртіп ережелерінен тұрады. Әкімшілік-құқықтық нормалардың көп түрлігіне бөліп қарайды.

Материалдық және іс жүргізушілік әкімшілік-құқықтық нормаларды мазмұны бойынша айырады. Материалдық нормалар азаматтардың, атқарушы өкімет органдарының және басқалардың әкімшілік-құқықтық жағдайын бекітеді. Іс жүргізушілік нормалары әкімшілік құқық субъектілерінің құқықтық міндеттемелерді іске асыру тәртібін, сондай-ақ үкіметтің атқарушы органдарының нормативтік актілерді шығару рәсімін белгілейді. Мақсаттылық міндеті бойынша реттелетін және қорғалатын әкімшілік құқықты нормаларға бөледі. Реттелетін нормалар субъектілерге белгілі бір құқықтар береді немесе оларға міндеттер жүктейді. Қорғалатын нормалар құқық бұзулардың құқықтық салдарынан, яғни әкімшілік теріс қылықтардың құрамын және соларды жасағаны үшін жаза беру шараларын белгілейді. Әкімшілік-құқықтық нормалар әкімшілік құқықтың көздері болып табылатын нормативтік құқықтық актілерге берілген. Қазақстан Республикасында әкімшілік құқықтың төмендегідей негізгі көздері қолданылады:

- құқықтың ішінде мемлекеттің Негізгі заңы ретінде орталық орынды алатын Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясы. Конституция нормалары атқарушы органдарының ұйымдастырылуын және қызметінің негіздерін, олардың мемлекеттің басқа органдарымен өзара қатынастарын белгілейді;

- Қазақстан Республикасының Зандары. Олардың арасында әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс, «Мемлекеттік қызмет туралы», «Қазақстан Республикасының Үкімет туралы» және басқа заңдар айрықша орын алады;

- Мемлекеттік органдар нақтылы мәселелерді реттеу үшін қабылдайтын заңға сәйкес нормативтік актілер. Оларға мемлекет басшысының Жарлықтары мен өкімдері, Үкіметтің, Конституциялық Кеңестің қаулылары, министрліктердің бұйрықтары, әкімдердің шешімдері және басқалары жатады. Әкімшілік-құқықтық қатынастар – бұл мемлекеттік басқару саласында қоғамдық қатынастарды әкімшілік құқық нормаларымен реттеу. Әкімшілік-құқықтық қатынастарға, ең алдымен, олардың айрықша билігі табиғатынан тұратын ерекшеліктері өзіне тән болып келеді. Бұл құқықтық қатынастар өзінің мәні жөнінен өкімет пен бағыныштылардың қатынастарында құралған билік қатынастар болып табылады.

Қазақстан Республикасының жеке тұлғалары (азаматтар, азаматтығы жоқ және шетелдік азаматтар), мемлекеттік органдар мен мекемелер, мемлекеттік емес ұйымдар, қоғамдық бірлестіктер және т.б. әкімшілік құқық субъектілері бола алады. Ол үшін олар әкімшілік құқықтық қабілеттілікті иеленуге, яғни әкімшілік-құқықтық қатынастарға енуге, мемлекеттік басқару саласында құқығы болуы тиіс.

Жеке адамның әкімшілік-құқықтық жағдайы, мемлекеттік басқару саласындағы құқығы мен бостандығы Конституциямен және заңнамамен белгіленеді. Алайда әкімшілік-құқықтық қатынастардың нақтылы субъекті болу үшін азамат әкімшілік іс-әрекетке қабілетті болуға, яғни өз әрекетімен құқықтарды иеленуге және мемлекеттік басқару саласында міндеттемелер алып жүруге қабілетті болуы керек. Әкімшілік әрекет ету қабілеті толық көлемінде кәмелетке жеткенінде, ал заңда көрсетілген жағдайда 16 жасқа толғанда туындайды. Әкімшілік жауаптылық - әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адамға заңмен белгіленген жаза беру шаралары тәртібінен көрініс табатын заңды жауаптылық түрі. Әкімшілік құқық жауаптылық төмендегідей ерекшеліктерге ие болады:

- кінәлі адамға жаза беру әкімшілік құқық бұзушылыққа мемлекеттің жаза беруі болып табылады;
- әкімшілік құқық бұзушылық жасаған адмды тәрбиелеу және құқық бұзушының өзін де, сондай-ақ басқа адамдарды да жаңа құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында қолданылады;
- адамның абыройын түсіруді, жеке басына жапа шектіруді, жеке (заңды) адамның іскерлік беделіне нұқсан келтіруді өзіне мақсат тұтпайды.

Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі (ӘҚБ) әкімшілік жауаптылық мәселелерін реттейтін негізгі құқықтық акт болып табылады. Кодекстің жалпы бөлімінде әкімшілік жауапкершілік институтының негізгі ережелері баяндалған, ал Ерекше бөлімінде оны жасағаны үшін берілетін жазалардың нақты түрлерін көрсете отырып, әкімшілік құқық бұзулардың тізбесі берілген. Әкімшілік құқық бұзушылық – кінәлі адамның әрекет немесе әрекетсіздігі түрінде көрінетін мінез-құлық актісі болып табылады. Міндеттерін белсенді түрде орындамау, тыйым салынғанды бұзу әрекет ету болып табылады. Әрекетсіздік – міндеттерін енжарлықпен орындамау. Құқық бұзушылық субъектісі – бұл әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекспен қорғалатын қоғам мен мемлекет өмірінің әр түрлі салаларындағы қоғамдық қатынастар. Мысалы, ӘҚБ Кодексінің 23-тарауында көрсетілген баспасөз және ақпарат саласындағы қоғамдық қатынастар құқық бұзушылықтың объектісі болып табылады. Құқық бұзушылықтың нақтылы объектілері ӘҚБ Кодексінің Айрықша бөліміндегі топтарда блгіленген. Мысалы, кодекстің 337- бабында кәмелетке толмағандардың қоғамдық орындарға мас күйінде келуі және кодекстің 500-бабы телефон-автоматтарды зақымдағаны үшін жауаптылыққа тартылады. Әкімшілік жаза – ол әкімшілік құқық бұзушылық жасағаны үшін мемлекеттің уәкілетті органы (судья, ПМ, т.б.) қолданатын мемлекеттік мәжбүр ету шарасы. Әкімшілік жаза құқық бұзушылық немесе келеңсіз салдарлары үшін – құқықтары мен бостандықтарынан айыру немесе шектеу

кою. Әкімшілік жаза түрлеріне ӘҚБ Кодексінің 45-бабында белгіленген ескерту, айыппұл, арнайы құқығынан айыру т.б. жатады. Сонымен қатар, ӘҚБ Кодексінің 61 және 62 баптарында әкімшілік құқық бұзушылық үшін жауаптылықты жеңілдететін және ауырлататын жағдайлар белгіленген. Уәкілетті адам құқық бұзушылық жасалған жерде рәсімделетін ескерту жасау мен айыппұл өндіріп алу жағдайларынан басқа, әкімшілік құқық бұзушылық жасалғаны туралы хаттама жасайды. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы іс, әдетте, уәкілетті адамның әкімшілік құқық бұзушылық туралы хаттама мен істің басқа да материалдарын алған күннен бастап 15 күндік мерзім ішінде ол жасалған жерде қаралады.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Негізгі:

- 1.Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық негіздері. 1 бөлім : оқу құралы / құраст. А. Н. Ағыбаев. - Алматы : New book, 2022. - 338 бет.
- 2.Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық негіздері. 2 бөлім : оқу құралы / құраст. А. Н. Ағыбаев. - Алматы : New book, 2022. - 246 бет.
- 3.Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығы негіздері. 1 кітап : /құраст. Е. Баянов. - Алматы : New book, 2022. - 384 бет.
- 4.Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығы негіздері. 2 кітап : /құраст. Е. Баянов. - Алматы : New book, 2022. - 368 бет.
- 5.Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет
- 6.Газизова Н. С.Құқық негіздері : оқу құралы / Н. С. Газизова. - Алматы : New book, 2022. - 256 бет.
- 7.Битенова Б.С. Основы экономических и правовых знаний : учебное пособие / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Караганда : АҚНҰР, 2023. - 313 б.
- Қазақбаева Ж. Р. Құқық негіздері :оқу құралы / Ж. Р. Қазақбаева. - Карағанды : АҚНҰР, 2023. - 204 б. Экземпляры: всего:100
- 8.Шо Малколм Н. Халық аралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Руханижаңғыру)
- 9.Шо Малколм, Н. Халық аралық құқық. 2-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с
- 10.Шоу , М. Н. Международное право = International LAW : т.1 учебник. - 8-е изд. - Нұр-Сұлтан :Ұлттық аудармабюросы, 2019. - 640 стр. : (Рухани жаңғыру).
- 11.Шоу М.Н. Международное право = International LAW : т.2 учебник / М.Н. Шоу. - 8-е изд. - [б. м.] :Ұлттық аудармабюросы, 2019. - 716 стр. : (Руханижаңғыру)
- Бусурманов Ж. Д.Адам құқықтарының Еуразиялық концепциясы :оқу құралы. - Алматы :Newbook, 2022. - 200 бет.

Қосымша:

- 1.Жанысбеков, М. А.Основы антикоррупционной культуры : учебно-методическое пособие / М. А. Жанысбеков, Н. А. Абдурахманов, А. С. Еркинбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2023. - 198 с.

Электрондық ресурстар:

- 1.Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>

2.Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З.
<https://aknurpress.kz/reader/web/2163>

3.ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймақов Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет.
<https://aknurpress.kz/reader/web/1786>

4.Идрышева, С. Қ. Қазақстан республикасының Азаматтық құқығы. Ерекше бөлім : оқу құралы / С. Қ. Идрышева. — Алматы, Москва : EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2024. — 397 с.:
<https://www.iprbookshop.ru/141751>

5.Заң терминдері бойынша сөздер мен сөз тіркестерінің қазақша-орысша сөздігі / составители Н. Ә. Құлымбетов, Г. К. Мылтықбаева, Г. Ә. Жүнісова. — Алматы : Нур-Принт, Қазақстан Республикасы ПМ Алматы Академиясы, 2010. — 91 с <https://www.iprbookshop.ru/69094>

6.The Right of Social Security of the Republic of Kazakhstan : Textobook. / S. Bastemiev, B. Nurgazinov, Zh. Karibayeva, A. Akhmejanov; Toraighyrov Pavlodar State University. - Pavlodar: Kereku, 2017.
<https://rmebrk.kz/book/1172193>

7.Torti, ValerioIntellectual Property Rights and Competition in Standard Setting : Objectives and Tensions. . - EU: Routledge, 2018. <https://rmebrk.kz/book/1177869>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Мемлекеттің шығу тегі мен құқығының қандай теорияларын білесіз?
2. Мемлекеттің белгілерін атаңыз.
3. Мемлекеттің негізгі функциялары қандай?
4. Құқықтық мемлекеттің негізгі белгілерін атаңыз.
5. Қазақстан Республикасы Конституциясының қарапайым заңдардан айырмашылығы неде?
6. Қолданыстағы заңнамада қазақстандық азаматтықты алудың және жоғалтудың қандай негіздері көзделген?
7. Қазақстан Республикасының қоғамдық құрылымының конституциялық негіздері қандай институттардан тұрады?
8. Конституциялық құқықты реттеудің қандай әдістерін білесіз?
9. ҚР қолданыстағы Конституциясы қай жылы қабылданды?
10. ҚР Конституциясының негізгі функцияларын атаңыз
- 11.Әкімшілік құқық ұғымын анықтаңыз.
- 12.Әкімшілік құқық субъектілерінің түрлерін атаңыз
- 13.ҚР Әкімшілік кодексі бойынша азаматтардың әкімшілік-құқықтық мәртебесі
- 14.Қазақстан Республикасындағы атқарушы биліктің иерархиясы.

№4 дәріс.

1. Тақырыбы: Қазақстан Республикасының азаматтық және отбасы құқығының негіздері. Қазақстан Республикасының еңбек құқығы және әлеуметтік қамсыздандыру құқығы. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығының негіздері.

2. Мақсаты: білім алушылардың Қазақстан Республикасының Азаматтық құқығының және отбасылық және неке құқығының, еңбек құқығының негізгі ережелерін, әлеуметтік қамсыздандыру әлеуметтік көмек түрлерін, Қылмыстық құқығының негізгі ережелерін меңгеруі.

3. Дәріс тезистері

Жоспары:

- 1.Азаматтық құқық ұғымы, пәні, принциптері. Азаматтық құқықтың қайнар көздері мен жүйесі.

2. Азаматтық-құқықтық қатынас және оның элементтері.

3. Азаматтар (жеке тұлғалар) және заңды тұлғалар азаматтық-құқықтық қатынастардың субъектілері етінде.

4. Азаматтық құқықтар мен міндеттер. Азаматтық құқықтарды қорғау.

5. Отбасы құқығының пәні, принциптері мен көздері.

6. Отбасы құқығы бойынша неке және онымен байланысты құқықтық қатынастар.

7. Ата-аналар мен балалар арасындағы құқықтар мен міндеттердің пайда болу негіздері. Ата-аналар мен балалардың жеке құқықтары мен міндеттері.

8. Алимент қатынастары.

9. Еңбек құқығының түсінігі, пәні, әдісі және қайнар көздері.

10. Еңбек шарты: ұғымы, тараптары, мазмұны. Еңбек тәртібі. Жұмыс уақыты және демалыс уақыты.

11. Еңбек шарты тараптарының материалдық жауапкершілігі.

12. Қауіпсіздік және еңбекті қорғау. Еңбек даулары.

13. Әлеуметтік қамсыздандыру құқығының ұғымы, жүйесі және қайнар көздері.

14. Қылмыстық құқықтың түсінігі, пәні және принциптері. Қылмыстық құқық көздері.

15. Қылмыстық заңнаманың құрылымы. Қылмыстық құқық нормалары, олардың құрылымы, диспозициялар мен санкциялар түрлері.

16. Қылмыстық жауапкершілік ұғымы. Қылмыс ұғымы. Қылмыстардың жіктелуі. Қылмыс құрамы. Қылмыс жасау кезеңдері және қылмысқа қатысу.

17. Жазалау жүйесі және түрлері

Азаматтық кодекстің 1-ші бабының 1- тармағында көрсетілгендей, азаматтық заңдар мен тауар-ақша қатынастары және қатысушылардың теңдігіне өзгеде мүліктік қатынастар, сондай-ақ мүліктік қатынастарға байланысты мүліктік емес жеке қатынастар реттеледі. Оларға жеке тұлғалар, заңды тұлғалар, мемлекет және әкімшілік-аумақтық бөлініс жатады. 1964-жылғы Азаматтық Кодекспен салыстырғанда 1994-жылы 27- желтоқсанда қабылданған Азаматтық Кодекстің ерекшелігі сол, мемлекет азаматтық- құқықтық қатынастарға осы қатынастарға өзге қатысушыларымен тең негізде түсетіндігі атап көрсетілген. Азаматтық құқық сала ретінде толық көрінуі үшін оның реттеу тәсілдерін анықтау қажет. Көптеген ғалымдардың тұжырымдары бойынша құқықтық қатынастарды реттеу тәсілінің бірнеше түрі бар және ол құқық жүйесінің салаларына байланысты әр қилы болуы мүмкін. Азаматтық құқық, көбінесе диспозитивтік нормаларға негізделген.

Азаматтық құқық дегеніміз- бір тараптың екінші тарапқа бағынбауына, қатысушылардың теңдігіне негізделген, тауар-ақша қатынастарын және өзге де мүліктік қатынастарды, сондай-ақ мүліктік қатынастарға байланысты мүліктік емес жеке қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық норма жиынтығы.

Диспозитивтік норма дегеніміз тараптар араларында туындайтын қатынастарды өздерінің қалауынша, егер заңда өзгеше көзделмесе, реттеу мүмкіндігі. Осы тұрғыдан алғанда, Азаматтық Кодекстің көптеген нормалары көрсетілген ережелерге бағынады.

Азаматтық заңдардың қолданылуы.

Азаматтық заңдардың уақыты бойынша қолданылуы. Қ.Р.К 4-бабының 4-тармағына сәйкес, барлық заңдар, ҚР-сы қатысушысы болып табылатын халқаралық шарттар деп жарияланады. Азаматтардың құқықтарына, бостандықтары мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілердің ресми жариялануы оларды қолданудың міндетті шарты болып табылады.

Отбасы құқығының қайнар көздері. ҚР-сы отбасы құқығының қайнар көзі ҚР-ың 1998жылғы 17 желтоқсандағы Неке және отбасы туралы Заңы болып табылады. Осы аталған заң актісі 1969жылғы 6-тамызда РЖК-сі бекіткен неке және отбасы туралы Кодексті алмастырды.

Неке және отбасы туралы Заң 7-бөлімнен, 29 тараудан және 213-баптан тұрады.

Неке және отбасы туралы заңның 3-бабы ҚР-ың неке-отбасы заңдарын мынандай принциптерге негізделгені көрсетеді:

- 1) еркек пен әйелдің некелік одағының еріктілігі,
- 2) ерлі-зайыптылардың отбасындағы құқықтарының теңдігі,
- 3) отбасының ісіне кімнің болсада өз бетінше араласуына жол бермеушілік,
- 4) отбасы ішіндегі мәселелерді өзара келісіммен шешу,
- 5) балаларды отбасында тәрбиелеуге басымдық беру, олардың өсіп-жетілуі мен әл-ауқаты болуына қамқорлық жасау,
- 6) отбасының кәмелетке толмаған және еңбекке қабілетсіз мүшелерінің құқықтары мен мүдделерін қорғауға басымдық беру,
- 7) отбасы мүшелерінің өз құқықтарын кедергісіз жүзеге асыруын қамтамасыз ету, бұл құқықтарды сот қорғауының мүмкіндіктері.

Отбасы құқығы бойынша неке-бұл ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды туғызатын, отбасын құру мақсатымен заңдарда белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті толық келісім жағдайында жасалған еркек пен әйелдің арасындағы тең құқықтық одақ (Заңының 1-бабы).

Некеге тұруға кедергі жасайтын қолайсыз жағдайлардың, немесе басқа да себептердің болатындығы Заңның 1-бабында қарастырылған.

Некенің жарамсыздығы:

Заңмен белгіленген шарттар бұзылған жағдайда неке жарамсыз деп табылады.

Ерлі-зайыптылардың құқықтары мен міндеттері:

Тірелген неке ерлі-зайыптылардың арасындағы жеке және мүліктік құқықтар мен міндеттерді тудырады.

Некені тоқтату

1) сот хабар-ошарсыз кеткен деп таныса,

2) сот әрекетке қабілетсіз деп таныса,

3) қылмыс жасағаны үшін кемінде үш жыл мерзімге бас бостандығынан айыруға сотталса, неке азаматтық хал атқару органдарында бұзылады.

Осы норма тұтас алғанда неке және отбасы кодексінің 39-бабын қайталайды.

Ата-аналар мен балалардың арасындағы құқықтық қатынастар.

Ата-аналар мен балалардың арасындағы құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі-балалардың туып-өсетіндігіне байланысты. Белгіленген заң тәртібімен куәландырған белгілі бір әке мен шешеден туатындығы болып табылады.

Еңбек құқығының принциптері еңбек қатынастарын және олармен тығыз байланысты қоғамдық қатынастарды реттеу кезінде басшылыққа алынатын бастапқы постулаттар, идеялар.

ҚР.К-да еңбек саласындағы қатынастардағы құқықтық реттеудің мынандай принциптері баян етілген: еңбек бостандығы және өзінің еңбекке қабілеттілігіне еркін билік ету, қызмет пен кәсіп түрін таңдау мүмкіндігі, мәжбүрлі еңбекке тыйым салу және жұмыссыздықтан қорғау (24-бап), денсаулықты қорғау құқығы (29-бап), бірлестіктер бостандығына құқылы(23-бап), демалуға құқылы (24-бап). Бұл конституциялық принциптер еңбек саласындағы қатынастарды реттеудің сала аралық принциптеріне жатады, еңбек құқығында осы саланың өзіндік ерекшелігі ескеріліп отырып құқықтар нақтыланады және мынандай түрде беріледі:

1. Еңбек бостандығы еңбек шарт бостандығының салалық принципіне ауысады.

2. Еркін бірлестіктерге құқық – нақ өндірістік кәсіптік мүдделерді қамтамасыз ету және қорғау үшін кәсіптік одақтарға бірігу құқығы – еңбек құқығы принципімен ауысады.

3. Өз құқықтары мен бостандықтарын қорғау құқығы ереуілге шығу құқығын қоса алғанда, оларды шешудің заңмен белгіленген әдістерін пайдалана отырып жеке-дара және ұжымдық еңбек даулары құқығында нақтыланады.

4. Демалыс құқығы еңбек шарты бойынша жұмыс істейтін қызметкерлерге қатысты Конституцияның өзінде, заңмен белгіленген жұмыс уақытының ұзақтығына, демалыс және мерекелік күндерге, ақы төленетін жыл сайынғы демалысқа белгіленген кепілдікпен нақтыланады.

Еңбек туралы заңдардың міндеттері:

Еңбек қатынастары саласындағы күзіретті органдардың барлық жағдайларда қолдануға есептелген нормативтік нұсқаулардан тұратын құқықтық актілері құқықтың көздері болып табылады.

Еңбек туралы заңдардың негізгі міндеттері мыналар болып табылады:

1) еңбек саласындағы нарықтық қатынастардың құқықтық негіздерін бекемдеу 2) еңбек бостандығы мен еңбек туралы шарттар бостандығын бекемдеу,

3) еңбек қатнастарындағы қызметкерлер мен жұмыс берушінің құқықтық мәртебесін белгілеу,

4) әлеуметтік серіктестік қатынастарды реттеу.

Жеке еңбек шарты.

Еңбек заңдарының негізгі институттарының бірі жеке еңбек шарты болып табылады. Жеке еңбек шартының негізінде жұмыс беруші және жұмысшы мен қызметші арасындағы еңбек-құқықтық қатынастар белгіленеді.

ҚР-ғы еңбек туралы заңның 10-бабына сәйкес жеке еңбек шартының мерзімі:

1) белгісіз мерзімге,

2) белгілі бір мерзімге,

3) белгілі бір жұмысты орындау уақытына немесе жұмыста уақытша болмаған қызметкерді ауыстыру уақытына жасалуы мүмкін.

Жұмыс уақыты - қызметкер жұмыс берушінің актілері мен жеке еңбек шартының талаптарына сәйкес еңбек міндеттерін орындайтын уақыт.

Демалыс уақыты – қызметкердің еңбек міндеттерін орындаудан бос және оны өз қалауы бойынша пайдалана алатын уақыты.

Жалақы – жеке еңбек шартының негізінде орындалған қызметкер еңбегіне жұмыс беруші төлеуге міндетті ақы.

Еңбекке ақы төлеуді құқықтық реттеу екі әдіспен: орталықтандырылған және жергілікті әдіспен жүзеге асырылуы мүмкін.

Жалақының негізгі жүйелеріне – мерзімді және кесімді жүйе жатады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы — ҚР құқықтың жүйесіне кіретін өз алдына жеке құқық саласы. Ол негізінен, мемлекет, егер орындамаса, өзінің жазалайтындығын алға тарта отырып, бекіткен және санкциялаған, белгілі бір әрекеттерді жасауға тыйым салатын ережелердің жиынтығын құрайды.

Қылмыстық құқықтың реттеу аясына мемлекеттік және қоғамдық құрылыс меншік, жеке адам, құқықтық тәртіп, қоршаған орта және т. б. сияқты сан-саналы қоғамдық қатынастар, соның ішінде, басқа құқық салаларымен реттелетіндері де кіреді.

Қылмыстық құқықты, құқық салаларынан даралап алуға оның реттеу пәні, яғни қылмыс жасауға және оған белгілі бір жазалар қолдануға байланысты туатын қоғамдық қатынастар негіз болады.

Қылмыстық құқықтың реттеу әдісі қылмыстық құқықтық нормаларды бұзғаны үшін міндетті түрде қылмыстық жаза қолданылатындығымен сипатталады.

Қылмыстық құқықтық барлық нормалары екіге: Жалпы және Ерекше бөлімге бөлінеді.

Жалпы бөлім қылмыстық жауаптылықтың негіздерін, міндеттері мен принциптерін, жекелеген жаза түрлерінің қолдану шегін, оларды тағайындау тәртібін белгілейтін нормалардан, шартты түрде жаза қолдануды, қылмыстық жаза мен жауаптылықтан босатуды, үкімнің орындалуын кейінге қалдыруды реттейтін институттарды орнықтыратын нормалардан, сондай-ақ, сотталғандарды түзеу ісіне қоғамдық ұйымдар мен бірлестіктердің қатысу нысандарын көрсететін нормалардан тұрады.

Жалпы бөлімнің нормалары өзара да, Ерекше бөлімнің нормаларымен де тығыз байланысты.

Қылмыстық құқықтың басты қағидалары:

1. **Заңдылық принципі.** Ол қылмыспен күресуді заң шеңберіндегі оның талаптарын мүлтіксіз орындай отырып, жүргізуге иек артады. Ешкім де соттың үкімінсіз, яғни заңға қайшы жолмен кінәлі болып табылмайды. Сондықтан да қылмыстық заң қылмыстардың нақты тізімін көрсетеді. Қылмыстық заң нормасын ұқсастығы бойынша (аналогия) қолдануға тыйым салынады.

2. **Заң алдында азаматтардың теңдігі принципі.** Ол адамның тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымдына, тұрғылықты жеріне қарамай қылмыстық заң алдында бірдей жауап беретіндігін көрсетеді. ҚР Конституциясының 14-бабында «Заң мен сот алдында жұрттың бәрі тең»,— делінген.

3. **Қылмыстық құқық принциптерінің енді бірі** — қылмыс жасағаны үшін *қылмыстық жауапкершіліктің тумай қоймайтындығы*. Әрбір қылмыс жасаушы қолымен істегенді мойнымен көтеретінін біліп жүруге тиіс. Бұл принципті жүзеге асыру нысандары болып мемлекет атынан оның органдарының қылмыстық істі қозғауы, айып тағуы, соттауы, жаза тағайындауы мен орындауы болып табылады.

4. **Жеке жауапкершілік принципі.** Қылмыс жасағаны үшін заңды тұлғалардың емес, тек қана жеке тұлғалардың (адамдардың) қылмыстық жауаптылығын көрсетеді.

5. **Айыпты жауаптылық принципі.** Қылмыстық әрекет үшін басқа адамдар (баласы, ата-анасы т. б.) емес нақ сол әрекетті жасаушы адамды жауапқа тартуды ғана білдірмейді, сонымен қоса оны айыпты түрде жасаған адам айыпты екенін көрсетеді. Объективті айыптауға, яғни кінәсіз зиян келтіргені үшін (қапылыста, жәбірленушінің кінәсінен т. б.) қылмыстық жауаптылыққа жол берілмейді.

6. **Әділдік принципі** объективті, жеткілікті, заңға сәйкес мәліметтерге сүйене отырып қана қылмыстық жауапқа тартуға болатынын, айыптының жасаған ісі мен тартқан жазасының сәйкес болуын, бір қылмыс үшін қайталап жауапқа тартуға болмайтыннын білдіреді.

7. **Демократизм принципі.** Сот төрелігін жүзеге асыру барысында істі қатысушылар мен сол ауданның басым бөлігі білетін тілде жүргізу, сотталушыларды егер қажет етсе, аудармашының, қорғаушының көмегімен қамтамасыз ету демократизм принципінің көрінісі болып табылады.

8. **Гуманизм принципінің** мәні кішігірім қылмыстарды алғаш жасаған адамдарға кешіріммен қарап, жеңіл жаза тағайындап, кейде әкімшілік жауапкершілікпен ауыстыра отырып, қылмыстық жауапкершіліктен толығымен босатудан, керісінше ауыр қылмыс жасағандарға, рецидивистерге, ұйымдасқан құрылымдардың мүшелеріне неғұрлым ауыр жаза қолданудан тұрады.

9. **Қылмыстық қудалау шараларын орынды қолдану принципі.** Мемлекет қылмыстық қудалауды (жазаны) қылмыс жасаушының түзеудің басқа жолы қалмағанда қолдануға шарасыздан барады. Аталмыш принциптің көрінісін жазаның көлемі мен салмағын қысқартудан, бас бостандығынан айырмайтын шаралар салмағының өсуінен, орынды жерде оларды әкімшілік немесе қоғамдық ықпал ету нысандарымен ауыстырудан, кейбір қылмыстарды әкімшілік құқық бұзушылық санаттары қатарына қосудан көрінеді.

10.Интернационализм принципі ұлттық теңдікті бұзғаны үшін басқа мемлекеттің мүддесіне, халықаралық қауіпсіздікке, ұлттар арасындағы бейбітшілікке қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік белгілейтін нормалардан көрініс табады.

Қылмыстық заң — халықтың басым бөлігінің еркі мен құқықтық санасының көрінісі есебінде ҚР Парламенті қабылдайтын нормативтік актілердің бірегейі болып табылады.

Қылмыстық заңның негізгі міндеттеріне қылмыстық жауаптылықтың талаптары мен принциптерін, негізін, қылмыс түсінігінің жалпылама белгілердің, қоғамға қауіпті іс-әрекеттер мен әрекетсіздіктер шеңберін, қолданылатын жазалардың түрлерін анықтау жатса, осы міндеттерді орындау арқылы қылмыстың алдын алу, яғни қылмыстарды болдырмау мақсатын көздейді.

Қылмыстық заң әртүрлі мазмұнда болуы мүмкін. Ол көлеміне байланысты жеке нормалардан тұратын, бірқатар нормалардан тұратын, қылмыстық құқықтық нормалардың аяқталған жүйесінен тұратын қылмыстық заң болып үшке бөлінеді.

Қылмыстық құқықтық норма үш элементтен: гипотеза, диспозиция және санкциядан тұрады.

Ерекше бөлімнің ережелері, тек диспозиция мен санкцияны құрайды.

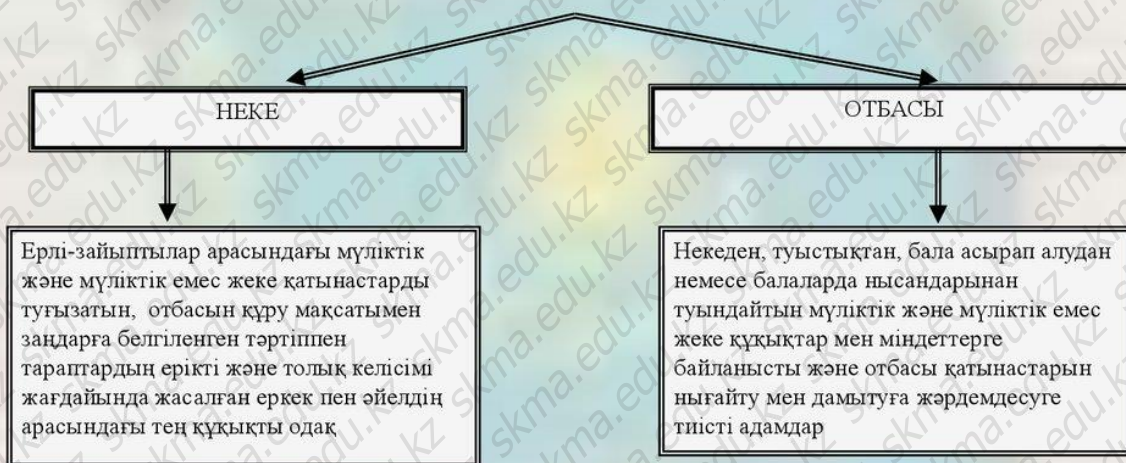
Диспозиция мінез-құлық ережелерін немесе соған байланысты белгіленген талаптарды бейнелейді.

Гипотеза — норманы іске асыру үшін қойылатын талап.

Санкция — диспозицияда көрсетілген талаптарды орындамаудан туатын салдар.

4. Иллюстрациялық материалдар: презентация

НЕКЕ ЖӘНЕ ОТБАСЫ

6.Әдебиеттер:**Негізгі:**

- 1.Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық негіздері. 1 бөлім : оқу құралы / құраст. А. Н. Ағыбаев. - Алматы : New book, 2022. - 338 бет.
- 2.Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық негіздері. 2 бөлім : оқу құралы / құраст. А. Н. Ағыбаев. - Алматы : New book, 2022. - 246 бет.
- 3.Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығы негіздері. 1 кітап : /құраст. Е. Баянов. - Алматы : New book, 2022. - 384 бет.
- 4.Қазақстан Республикасының мемлекеті мен құқығы негіздері. 2 кітап : /құраст. Е. Баянов. - Алматы : New book, 2022. - 368 бет.
- 5.Экономикалық және құқықтық білім негіздері :оқу құралы / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Қарағанды : АҚНҰР, 2019. - 310 бет
- 6.Газизова Н. С.Құқық негіздері : оқу құралы / Н. С. Газизова. - Алматы : New book, 2022. - 256 бет.
- 7.Битенова Б.С. Основы экономических и правовых знаний : учебное пособие / Б. С. Битенова, Л. К. Мағзумова, А. А. Ахатова. - Караганда : АҚНҰР, 2023. - 313 б.
- Қазақбаева Ж. Р. Құқық негіздері :оқу құралы / Ж. Р. Қазақбаева. - Карағанды : АҚНҰР, 2023. - 204 б. Экземпляры: всего:100
- 8.Шо Малколм Н. Халық аралық құқық. 1-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз. тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - [б. м.] :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 584 бет. с. : (Руханижаңғыру)
- 9.Шо Малколм, Н. Халық аралық құқық. 2-кітап = Internationallaw :оқулық / Н.Шо. Малколм ;Қаз.тіл ауд. О. Кенжебаев [жәнет.б.]. - 8-ші бас. - Алматы :Ұлттық аударма бюросы, 2019. - 624 бет.с
- 10.Шоу, М. Н. Международное право = International LAW : т.1 учебник. - 8-е изд. - Нұр-Султан :Ұлттық аудармабюросы, 2019. - 640 стр. : (Рухани жаңғыру).
- 11.Шоу М.Н. Международное право = International LAW : т.2 учебник / М.Н. Шоу. - 8-е изд. - [б. м.] :Ұлттық аудармабюросы, 2019. - 716 стр. : (Руханижаңғыру)
- Бусурманов Ж. Д.Адам құқықтарының Еуразиялық концепциясы :оқу құралы. - Алматы :Newbook, 2022. - 200 бет.

Қосымша:

- 1.Жанысбеков, М. А.Основы антикоррупционной культуры : учебно-методическое пособие / М. А. Жанысбеков, Н. А. Абдурахманов, А. С. Еркинбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2023. - 198 с.

Электрондық ресурстар:

- 1.Құқық негіздері.Қазақбаева Ж.Р. , 2019оқу құрал / ЦБ Aknurpress / <https://aknurpress.kz/reader/web/2240>
- 2.Мемлекет пен құқықтың жалпы тарихы. Қазіргі заман. 2019ж. 142 бет. Идрисов К.З. <https://aknurpress.kz/reader/web/2163>
- 3.ҚР мемлекет және құқық теориясы. Оқулық. Маймаков Ғ.Қ. 2019ж., 238 бет.<https://aknurpress.kz/reader/web/1786>
- 4.Идрышева, С. Қ. Қазақстан республикасының Азаматтық құқығы. Ерекше бөлім : оқу құралы / С. Қ. Идрышева. — Алматы, Москва : EDP Hub (Идипи Хаб), Ай Пи Ар Медиа, 2024. — 397 с.: <https://www.iprbookshop.ru/141751>

5. Заң терминдері бойынша сөздер мен сөз тіркестерінің қазақша-орысша сөздігі / составители Н. Ә. Құлымбетов, Г. К. Мылтықбаева, Г. Ә. Жүнісова. — Алматы : Нур-Принт, Қазақстан Республикасы ИМ Алматы Академиясы, 2010. — 91 с <https://www.iprbookshop.ru/69094>

6. The Right of Social Security of the Republic of Kazakhstan : Textobook. / S. Bastemiev, B. Nurgazinov, Zh. Karibayeva, A. Akhmetjanov; Toraighyrov Pavlodar State University. - Pavlodar: Kereku, 2017. <https://rmebrk.kz/book/1172193>

7. Torti, Valerio Intellectual Property Rights and Competition in Standard Setting : Objectives and Tensions. . - EU: Routledge, 2018. <https://rmebrk.kz/book/1177869>

6. Бақылау сұрақтары: (кері байланыс Feedback)

1. Азаматтық құқықтың негізгі заңнамалық актілерін атаңыз.
2. Азаматтық құқық қабілеттілігі мен әрекет қабілеттілігі ұғымын анықтаңыз.
3. Азаматтық құқықтарды қорғаудың негізгі тәсілдері.
4. Өкілдіктің және сенімхаттың түсінігі мен белгілері.
- 5.. Азаматтық құқық белгілерін атаңыз.
- 6.. Заңды фактілердің және азаматтық құқықтық қатынастардың негізгі түрлерін атаңыз.
7. Отбасы және неке ұғымы.
8. Неке шартын өзгерту және бұзу.
9. Баланың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды кім жүзеге асырады?
10. Неке қиудың негізгі шарттары.
11. Қазақстандағы кәмелетке толмаған балалардың құқықтары
- 12.. Еңбек құқығы ұғымы.
- 13.. Жұмыс уақытының түсінігі.
14. Жеке еңбек шартын жасасу нысаны.
15. Заңды тұлғаның негізгі белгілері.
16. Еңбек құқығының субъектілері мен объектілері.
17. Қызметшілердің аморальдық мінез-құлқының ең қауіпті көріністерінің бірі не?
18. Билікті асыра пайдалану дегеніміз не?
19. Қылмыстық құқықтың мәні қандай?
20. Қылмыс дегеніміз не?
21. Негізгі және қосымша жазаларды атаңыз.

№5 дәріс.

1. Тақырыбы: «Жемқорлық» түсінігінің теориялық-әдістемелік негіздері. Қазақстандық қоғамның әлеуметтік-экономикалық қатынастарын жетілдіру жемқорлыққа қарсы әрекет шарты ретінде. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптасуы.

2. Мақсаты: білім алушылардың «жемқорлық» түсінігінің теориялық-әдістемелік негіздерін және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетінің маңызын меңгеруі.

3. Дәріс тезистері

Жоспары:

1. «Сыбайлас жемқорлық» түсінігінің тарихи дамуы.
2. Қазақстандағы сыбайлас жемқорлықтың пайда болу тарихы.
3. Сыбайлас жемқорлықты зерттеудің теориялық-методологиялық тәсілдері.

4.Сыбайлас жемқорлықтың теоретикалық-методологиялық топтары.

5.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы жетілдіру.

6. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің қалыптасуы.

Адамзатқа ертеден таныс сыбайлас жемқорлық – заманмен бірге өсіп-өркендеп, небір тегеурінді қарсылықтарға төтеп беріп, қайда мол қаражат, пайда болса, сол жерге тамыр жайып, бүгінге дейін жойылмай отырған қауіпті кеселдің бірі. Басқа дамушы елдер сияқты, біздің жас мемлекетімізді де жегі құрттай бұл кесел айналып өткен жоқ.

Сыбайлас жемқорлық – қауіпті әлеуметтік құбылыс. Осы құбылыспен күрестің тарихы тереңде жатыр. Сыбайлас жемқорлықтың пайда болуы алғашқы таптық қоғамдар мен мемлекеттік құрылымдар қалыптасқан уақыттар қойнауына жетелейді. Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі сыбайлас жемқорлық туралы жазбаша мәліметтердің ең алғашқыларын Көне Бабырдың б.з.д. XXIV ғасырдағы мұрағаттарынан көруге болады. Патша Лагаша Уруагина шенеуніктер мен соттардың жүгенсіз әрекеттеріне тыю салу мақсатымен мемлекеттік басқару ісін реформалады. XIII ғасырда

парақорлық туралы мағұлматтарды орыс халқының шежірелерінде де көптеп кездестіреміз. Ресей тарихында бірінші сыбайлас жемқорлық әрекеттерін шектеу заңнамасын III Иван жазған. Оның немересі Иван Грозный 1561 жылы Сот грамотасын енгізді, онда жергілікті земство басқармасының сот шенеуніктеріне пара алғаны үшін өлім жазасы түрінде санкция белгіленді.

А.М. Романовтың кезеңінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы бағытталған жалғыз халықтық бүлік болды. Ол 1648 жылы Ресей жерінде мәскеуліктердің жеңісімен аяқталды. Қаланың жартысы бейбіт тұрғындарымен өртеніп кетті, алайда патша екі министрді — Земстволық бұйрықтың басшысы Л.Плещеевті және Пушкарлық бұйрықтың бастысы П.Траханиотовты көпшілікке азаптауға берді. 1649 жылы қабылданған Соборлық Ережеде паракорлық үшін қылмыстық жауапкершілік және пайда табу мақсатында қызмет бабын теріс пайдалану сұрақтары көрініс табады. Соборлық Ереженің 5 және 7-баптарында сот органдарының лауазымды тұлғаларының сыйақы алғаны үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырылған, ал 6 — бапта субъектінің шеңбері кеңейтілді, сот шенеуніктері қызметін атқаратын тұлғаларға пара алғаны үшін жауапкершілік көрсетілген.

I Петр кезеңінде сыбайлас жемқорлық етек жайды және онымен қатал күрес жүргізілді. I Петр паракор, сұғанақтық және бопсалаушыларға ықпал жасаумен мемлекеттік қызмет істерінде тәртіп жүргізуге тырысты. Алайда, қолданған шаралар оң нәтижені бермеді. Парақорлықтың және қызмет бабын теріс пайдалану арқылы пайда табудың алдын алу мақсатында, I Петр мемлекеттік қызметкерлер үшін мемлекеттік қызметті өтудің жаңа тәртібін енгізді. Жаңа тәртіпке сәйкес, олар бұл қызметте екі жылдан артық бола алмайды. Егерде қала тұрғындары осы лауазымды тұлға өзінің міндеттерін орындауды жалғастырсын деп жазбаша түрде өтініш жазса, көрсетілген мерзім ұзартылуы мүмкін. Қызмет бабын теріс пайдалану арқылы пайда табудың қауіпті нысаны — паракорлықтың таралғанын ескере отырып, I Петр 1713 жылы 23 тамыздағы Жарлығымен пара алумен қатар, пара бергені үшін қылмыстық жауапкершілік енгізген. «Осындай ұқсас құбылыстың алдын алу үшін ақша алғандармен, ақша бергендерді аямай қамшымен дүре соғады және әйелдері мен балаларын Азов каторгасына жібереді, және барлық қалаларға, селоларға былай жариялау керек: «Кімде-кім осылай алдағы уақытта тағы жасаса, оны аямай, өлім жазасына кеседі» деп Жарлықта жарияланған. Мемлекеттің билік және басқару органдарының лауазымды тұлғалары қызмет бабын теріс пайдалану арқылы пайда табуды жүзеге асырғаны үшін қаталырақ жаза қарастырылған, бұл жаңа Жарлықта көрсетілген. I Петр 1714 жылы 24 желтоқсанда шыққан Жарлыққа қызметін теріс пайдалану арқылы пайда табуды жүзеге асыруға көмектескені үшін және осы қылмыстардың жасалғаны туралы айтпағаны үшін қылмыстық

жауапкершілікті енгізген. Алайда, паракорлық үшін қылмыстық құқықтық санкцияның күшейтілуі және паракорлық жөнінде айтпағаны үшін жауапкершілік туралы норманы енгізуі, мемлекеттік қызметтің жеке түрлерін өтудің өзгеру тәртібі, фискалдық кеңес институтын енгізілуі мемлекеттік органдар қызметінде елеулі өзгерістер берген жоқ. Параны беру және алу жалғастырылды. Тіптен 1713 жылы енгізілген нормативтік акті де өзгертілмеді. Ол акт бойынша пара алған шенеунік туралы айтқан тұлғаға сол адамның жылжитын және жылжымайтын мүлкі берілген, егер оны лайықты азамат жасаса, онда оған сол адамның лауазымы берілген. В.О. Ключевский І Петрдің басқару кезеңін сипаттап, былай деген: «І Петр кезеңінде паракорлықпен күрес бұрын болмаған мөлшерге жетті.

Қазақстанда құқықтық жүйенің негізі орта және соңғы орта ғасыр кезеңінде дамыды, яғни XIV-XIX ғ.ғ. бірінші кезең деп шартты түрде көрсетуге болады. Оның негізгі ерекшелігі дәстүрлі мұсылман құқықтық жүйесінің және монғол өркениетінің әдет-ғұрып құқығы институтымен құқықтық сәйкестігі болып табылады. Қазақтың феодалдық қоғамының кезеңінде қазіргі біз сыбайлас жемқорлық деп санайтын қылмыс үшін жауапкершілік қарастырылмаған.

Қазақстан Ресейге қосылғанға дейін сыбайлас жемқорлық легитимдік институттың нысанында көрініс тапты. Жоғарыда отырған өкілдерге берілген сыяпат феодалдық міндеттілікпен сипатталады. Хандардың, сұлтандардың, билердің және басқа да жоғарғы тап өкілдерінің пайдасы үшін қарапайым жер иеленушілерден (пайдаланушылардан) ұдайы «ұшыр» салығы алынды, — бұл егіннің оннан бір бөлігі. Мал шаруашылығымен айналысатындар «зекет» салығын төледі. Сонымен қатар, феодалдық жоғарғы таптың пайдасына соғым немесе сыбаға түрінде сыйлық жиналған. Қазақ елінде XVI ғасырдың басында «Қасым ханның қасқа жолы» деп аталатын Қасым ханның заңы жүргізілді. Оның негізіне әдет-ғұрып құқығы енгізілді.

Қазақтардың әдет-ғұрып құқығы XVII ғасырдың соңында Тәуке ханның тұсында біртұтас жинақ түрінде «Жеті жарғы» деген атаумен түпкілікті кодификацияланды және толықтырылды. Т.М. Культелеевтің айтуы бойынша, сол кезде қазақтың әдет-ғұрып құқығы үш негізден тұрды: әдет-ғұрып, сот билерінің тәжірибесі және би съезд ережелері. Сол кезеңде Қазақстанда сот қызметін қазақтың әдет-ғұрып құқығының негізінде хандар, сұлтандар және билер атқарған. Ханның сот талқылауы, соңғы сот инстанциясы ретінде қарастырылды. Сот талқылау үшін ол «хандық» деп аталатын сыйақының белгілі сомасын алып отырған. Хан әдет-ғұрып құқығының негізінде соттаған, әдет-ғұрып құқығындағы ақтаңдақтарды өзінің құқық шығармашылық қызметімен ауыстырып отырды. Осылайша, ханның сот шешімі әдет-ғұрып құқығын толықтырды және құқықтың жаңа нормаларын құруға алып келді. Әдет-ғұрып құқығы бойынша, судьяларға тарту, сыбаға және тағы басқаларды жасауға тыйым салынбады. Сондықтан, феодалдық жоғарғы өкілдер ірі мөлшерде сыйақы алу үшін қылмыстық істерді және басқа да дауларды әдейі ұзартқан, қиындатқан. Д'Андренің «Қырғыздың әдет-ғұрып сипаттамасында»: «Ордада әрбір сыйлы адам, лауазымды тұлға болса да, сыйлық алуына болады» деп көрсеткен. Осы жазбаның басқа нұсқасында, «мұндай тұлға сыйлық қабылдаудан бас тарта алмайды» деп айтылған. Қазақстанда құқық жүйесінің қалыптасуының келесі кезеңі, сыбайлас жемқорлықтың әлеуметтік-құқықтық мәнінің өзгеруіне объективті әсер етті. Бұл Ресей отаршылдық саясатын бекіту және империя шекарасын кеңейту кезеңінен басталды. Ресейге қосылған кезеңде Қазақстанның сот құрылымы екі қосарлас жүйе ретінде қолданылып жүрді: — жергілікті ұлттық сот — билер соты, қазақтар арасындағы болмашы қылмыстық және азаматтық істерді талқылады. Олар әдет-ғұрып құқығы және шариат негізінде әрекет етті; — жалпы империялық сот мекемесі — қазақтардың ерекше маңызды қылмыстық істерін және басқа халықтар өкілдерінің арасында туындаған барлық істерді талқылады.

II Екатеринаның басқару кезеңінде паракорлық үшін санкция І Петр кезеңіндей қатал болмады. Осы уақытта билік органдарында сыбайлас жемқорлықтың таралуы көбейді. II Екатерина осы қылмысты

жүзеге асырғаны үшін жазаның бұлтартпастық принципін қамтамасыз етуге көңіл бөлді. Жазалау шарасының қаталдығы және кең қолданылуы қылмыстың бұл түрінің санын азайтпады. Сондықтан, Ресейде сұғанақтықпен күрестің жаңа тәсілдері іздестірілді. 1845 жылы Ресейге қылмыстық және атқарушылық жаза туралы Ереже қабылданды. Мұнда паракорлық үшін жауапкершілік және сыбайлас жемқорлық көрінісінің басқа да нысандары туралы заңнама өзгертілді және толықтырылды, жаңа нормалар енгізілді. Ереженің бесінші бөлімінің алтыншы тарауында қызметін пайда табу мақсатында теріс пайдаланғаны, және паракорлық үшін қылмыстық жауапкершілік көзделген. Бұл тарау «Паракорлық және сұғанақтық туралы» деп аталды және он үш баптан тұрды. Ереженің 401-бабында паракорлық үшін қылмыстық жауапкершілік көрсетілген, бұл қылмыс үшін жаза – келтірілген зиянды ақшалай екі есе өндіріп алу болған. Бұл бапта пара алудың екі нысаны көрсетілген: игілік парасы және сатып алу парасы. Ереженің 405-бабында пара алудың және берудің тәсілдері және нысандары белгіленген: — делдал, соның ішінде туыстары арқылы параны алу және беру; — қызметі бойынша, лауазымды тұлғаның әрекеті немесе әрекетсіздігі үшін алдын — ала уәде етілген сыйақыны беру және алу; — сыйақыны айырбас, сату немесе басқа жалған заңсыз мәмілелер түрінде беру. Ереженің 406 және 407 — баптарында қорқытып алудың нысаны ретінде пара былай аталған: — қорқыту немесе қысым көрсету жолы арқылы пара алу; — лауазымды тұлғалардың сыйлықты немесе заңмен көрсетілмеген төлемді, несиені немесе басқа да пайданы талап етуі; — жеке адамды азаптаумен немесе зорлық-зомбылықпен ұштасқан қорқытып алушылық. Параны қорқытып алушылық үшін барлық құқығынан айыру ретінде, Сібірге жер аударумен немесе 4 жылдан 6 жылға дейін қамаумен жазаланды. Ереженің «Паракорлық және сұғанақтық туралы» тарауына бұрын Ресейдің қылмыстық құқығына белгілі болмаған жаңа баптар енгізілді: — жоғары басшылықтың лауазымды тұлғалардың және оның көмекшілерінің заңға қарсы ақша жинауы және сыйлықтар алуы (408- бап); — паракорлыққа және сұғанақтыққа жәрдемдесу, параны қорқытып алушылыққа қатысу (409 — бап); — қауым атынан шаруалардың лауазымды тұлғаларға пара беруі (411- бап) [5]. Ауырлататын мән-жайларсыз пара беру үшін қылмыстық жауапкершілікті қарастыратын Ереженің 411 және 412 — баптарын 1866 жылы Ресей Императоры II Александр «Сұғанақтық туралы» қаулысы күшін жойды. 1903 жылы Ресейдің «Қылмыстық ережесі» әзірленді. 1885 жылғы «Қылмыстық және түзеу жазасы туралы ережелердің» лауазымды қылмыстары туралы барлық нормалары осы ережеге автоматты түрде көшірілді. Алайда, 1903 жылы Ереже заңды күшіне енген жоқ.

Қайта құрудың революциялық сипаттамасы Ресейде капиталистік қатынастың дамуын тоқтатты. Патша үкіметінің барлық заңдары, соның ішінде қылмыстық заңдар 1917 жылы күшін жойды. 1917 жылы қазан айында мемлекеттік құрылыстың және басқару нысанының ауыстырылуы сыбайлас жемқорлық құбылысын алып тастамады. 1918 жылы 8 мамырдың «Паракорлық туралы» декреті осы әрекеті үшін қылмыстық жауапкершілік қарастырған Кеңес үкіметінің бірінші құқықтық актісі болды. Кеңес үкіметінің сыбайлас жемқорлықпен күресу тарихы, оның билігімен бірге аяқталды. Бұл күрес бірнеше маңызды және қызғылықты белгілерімен сипатталады: Біріншіден, билік «сыбайлас жемқорлық» сөзін мойындамады, тек 80 жылдардың аяғында қолданды. Оның орнына «паракорлық», «қызмет бабын теріс пайдалану», «бетімен кетушілік» және тағы басқа терминдер қолданылды. Екіншіден, кеңестің «құқықтық санасы» әрдайым сыбайлас жемқорлықтың себептерін қате түсіндірді. Революцияға дейінгі Ресейдің қылмыстық құқықтық нормаларын жетілдіру нәтижесінде сыбайлас жемқорлықтың келесі нысандары анықталды: — паракорлық; — сұғанақтық; — қорқытып алу; — мемлекеттік мүлікті ұрлау.

Ресей елінің сыбайлас жемқорлық қылмыстарымен күрес туралы тәжірибесінің осындай көріністерін атай кетіп, бүгінгі қазақ елі ТМД елдерінің арасында алдыңғы қатарда келе жатқанын

айтуға болады. 1997 жылы 21 қазанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан Республикасының жоғарғы тәртіптік кеңесі туралы» Жарлық шығарды. Жоғарғы тәртіптік кеңестің басты мақсаты — мемлекеттік тәртіпті бекіту, мемлекеттік қызметкерлердің жауапкершілігін көтеру, олардың қызмет бабын теріс пайдалануына және өкімет билігін асыра пайдалануына жол бермеу болды. 1998 жылы 2 шілдеде Қазақстан Республикасының № 267-І «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізу туралы» Заңы қабылданды. (2000 жылы 28 сәуір, 2001 жылы 8 маусым, 2001 жылы 12 шілде, 2002 жылы 9 тамыз, 2003 жылы 27 қыркүйек, 2007 жылы 21 шілдедегі өзгерістер және толықтырулар енгізілді). Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 1998 жылғы 30 қыркүйектегі Жолдауында былай деген: «Сыбайлас жемқорлық қоғамға, мемлекеттің конституциялық негізіне қауіп төндіреді, сондықтан онымен күрес жүргізу — жалпы ұлттық міндет». 2005 жылы желтоқсанда Қазақстан Республикасының Президенті 2006-2010 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізу туралы мемлекеттік Бағдарламаны бекітті. Ал 2006 жылы ақпанда осы стратегиялық құжатты жүзеге асыру жоспары туралы Қазақстан Республикасының Үкіметінің Қаулысы шығып, қарқынды жұмыстар жүргізілуде. Қорыта айтқанда, Сыбайлас жемқорлықтың тамыры тереңде жатқан қауіпті әлеуметтік құбылыс. Ресей тарихындағы І Петрдің кезінде пара алғанды да, пара бергенді де жазалап, өлім жазасын тағайындағанын көреміз. Одан кейін ІІ Екатеринаның кезінде заңға сұғанақтық жасаған адамды қатаң жазалап отырған.

Тарихқа үңілсек, осындай мәліметтер арқылы сыбайлас жемқорлық қылмыстарымен күрес бұрын да болғанын, бұл мәселенің әлі күнге өзекті мәселелердің бірі болып отырғанын көреміз. Бүгінгі таңдағы, Сыбайлас жемқорлықтың мақсаты азаматтардың құқықтарымен бостандықтарын қорғауға, сыбайлас жемқорлық көріністерінен туындайтын қауіп-қатерден Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың алдын алу, анықтау, олардың жолын кесу және ашу, олардың зардаптарын жою және кінәлілерді жауапқа тарту арқылы мемлекеттік органдардың, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардың тиімді қызметін қамтамасыз етуге бағытталған және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің негізгі принциптерін айқындап, сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың түрлерін, сондай-ақ жауаптылықтың пайда болу жағдайларын белгілейді. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей:

1. Қолма-қол айналымды азайту, есептесудің заманауи электрондық жолдарын кеңейту, есеп берудің ақша айналымын бақылауды жеңілдететін, қолма-қол пара беру мүмкіндігін қиындататын заманауи тәріптерін ендіру;

2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресумен айналысатын мамандардың біліктілігін арттыру;

3. Сыбайлас жемқорлықты азайту үшін қызметкерлердің жалақысын көтеру; секілді мәселелерді қарастырса, сыбайлас жемқорлықты түбегейлі жоймағанмен біршама азайтар едік.

2. «Сыбайлас жемқорлық» деген түсінік мағынасына этимологиялық қарау мұны «параға сатып алу», «пара» ретінде, «corruptio» деген латын сөзін алып, анықтауға мүмкіндік береді. Рим құқығында сондай-ақ «concupire» түсінік болған, ол жалпы сөзбен айтқанда «сындыру, бүлдіру, бұзу, зақымдау, жалғандау, параға сатып алу» деген түсінік беріп, құқыққа қарсы іс - әрекетті білдірген. Орыс тілінің түсіндірме сөздігі сыбайлас жемқорлықты пара беріп сатып алу, лауазымды адамдардың, саяси қайраткерлердің сатқындығы ретінде сипаттайды.

Жемқорлық (лат. *corruptio* - сатып алу) — мемлекеттік басқару құрылымдарындағы лауазымды қызметкерлердің өздеріне тапсырылған қызмет мүмкіндіктерін жеке бастарының пайдасы мен мүддесі үшін пайдалану мақсатында жасаған қоғамға қауіпті қылмыстық іс-әрекеттері. Жемқорлықтың жалпылама белгілері: лауазымды адамның өзінің немесе делдал арқылы пара берушінің немесе оның өкілі болған адамның пайдасына жасаған іс-әрекеті (әрекетсіздігі) үшін ақша,

бағалы қағаздар, өзге де мүлік, мүлік құқығы немесе мүлік сипатындағы пайда түрінде пара алу, туыстық, жерлестік, т.б. жақындықтарына байланысты қызметке ретсіз қабылдау және көтермелеу, сондай-ақ, мемлекеттік және қоғамдық мүліктерді талан-таражға салу. Мемлекетте жемқорлықтың бел алуы көлеңкелі экономиканың пайда болып, экономикалық өсу қарқынының тежелуіне және әлеуметтік, саяси шиеленістердің құрт асқынуына ұрындырады. Сонымен қатар жоғары лауазымды мемлекеттік қызметкерлер жаппай жемқорлыққа салынған жағдайда құқық қорғау органдары оларды жасаған қылмыстары үшін қылмыстық жауапкершілікке тарта алмайтын жағдай қалыптасады.

Жемқорлық жасалу түрлеріне қарап екіге бөлінеді: жекелеген лауазымды қызметкерлер жасаған қылмыстық іс-әрекет және бірнеше лауазымды қызметкерлер бірігіп жасаған қылмыстық іс-әрекет (қысқаша Сыбайлас жемқорлық). 1989 жылы әлемнің дамыған 37 мемлекеті халықаралық бизнестегі жемқорлыққа қарсы күресу туралы конвенцияға қол қойды. Қазақстан осы конвенцияға қосыла отырып, 1998 жылы 2 шілдеде “Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы” Заң қабылдады. Жемқорлық – қызметтік лауазымды пайдалана отырып, оны жеке мүддеге пайдалану. Жемқорлық, әсіресе мемлекеттік органдарда қауіпті. Тәжірибе көрсеткендей, жемқорлық мемлекеттік басқару жүйесін бұзады, экономиканың дамуына шектеу қояды, әсіресе экономика саласында ұйымдасқан қылмыстың өсуіне мүмкіндік береді. Алайда, көп жағдайда азаматтардың өзі лауазымды қызметкерлердің осындай қадамға баруына себепші болады. Сондықтан да, заң бойынша «алушыға» ғана емес, «берушіге» де жауапкершілік артылған.

Мемлекеттік құрылымдардың қандай әрекеттері жемқорлыққа жатады? Басқа мемлекеттік органдар, мекемелердің жұмысына заңсыз жолмен араласу; Қызметтік лауазымды пайдалана отырып, жеке басының не туыстарының материалдық қызығушылықтарын қанағаттандыруға байланысты мәселелерді шешу; Мемлекеттік қызметке заңда белгіленбеген басымдықтарға ие болып өту және өсу; Шешімді дайындау мен қабылдау барысында біреуге заңсыз жолмен басымдық беру; Кәсіпкерлік қызметті не басқа табыс әкелетін саланы жүзеге асыруда заңда белгіленбеген кез келген әрекетпен көмек көрсету; Мемлекеттік қызметті жүзеге асыру барысында алынған ресми жариялануға жатпайтын ақпаратты жеке мүддеге пайдалану; Заңда жариялауға рұқсат етілген деп бекітілген ақпаратты беруден бас тарту, оны кешіктіру, жалған не толық емес ақпарат беру, заңда жариялауға тиістігі бекітілмеген ақпаратты жеке және заңды тұлғалардан талап ету; Жоғары тұрған ресми тұлғаларға қызметтік емес ілтипат көрсету не сый жасау (әдепті және қонақжайлылық бойынша жалпы қабылданған нормаларға сәйкес символикалық ықылас көрсету, символикалық кәдесыйлар тарту, сонымен қатар, ресми және хаттамалық шараларды өткізуді қоспағанда); Жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңдық мүдделерін қанағаттандыруға тосқауыл болу; Мемлекеттік немесе осыған теңестірілген қызметі үшін жеке тұлғалар мен мекемелерден ақшалай, қызметтік және басқа формада сый алу. Прокуратура, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер органдары, салық, кеден және шекара қызметі, қаржы және әскери полиция жемқорлық заң бұзушылықтарды айқындау, тоқтату, ескеру және кінәлі тұлғаларды жауапкершілікке тартумен айналысады. Сіз аталған органдарға жемқорлық қылмысы мен әкімшілік заң бұзушылық жөнінде өтінішпен шағымдана аласыз. Белгіленген мерзім ішінде сіздің өтінішіңізге жазбаша жауап келеді, өтінішіңізді қарастырудың қорытындысы жария етіледі.

4. Қылмыстық іс қозғаудан бас тартқан не қылмыстық істі қысқартқан жағдайда, бірақ мемлекеттік міндеттер атқаруға уәкілетті адамның не оған теңестірілген адамның әрекеттерінде сыбайлас жемқорлық әкімшілік құқық бұзушылық немесе тәртіптік теріс қылық белгілері болған кезде жаза қылмыстық іс қозғаудан бас тарту не оны қысқарту туралы шешім қабылданған күннен бастап үш айдан кешіктірілмей қолданылуы мүмкін.

Біздің ел - ТМД елдерінің ішіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы арнайы заң қабылдаған бірінші және бірден-бір мемлекет. Мемлекеттік органдардың осы бағыттағы жұмыстарының нысандылығы мен тиімділігі, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелері Елбасының жеке бақылауында тұрғандығына негізделген. Сыбайлас жемқорлықтың өзекті мәселелері, оның пайда болуы, онымен күрес жүргізудің қылмыстық-құқықтық құралдары қызу пікір таластарын туғызу үстінде. Сыбайлас жемқорлық қылмыстары сияқты қоғамға қауіпті іс-әрекеттер мемлекетіміздің басқару жүйесіндегі сәйкесті буындарды тұншықтырып, олардың қалыпты, заңды қызмет жасауына кедергі келтіреді. Ал, іс жүзінде бірқалыпты дұрыс қызмет атқаратын мемлекеттік органдардың қызметі ғана қоғамның экономикалық дамуына, оның мүшелерінің құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге қабілетті. Осыған орай мемлекеттік басқару жүйесін қорғау, оған қылмыстық қол сұғуды болдырмау ең маңызды мәселе болып табылады. Өйткені мемлекеттік аппарат қоғамды басқару жүйесінің қажеттілігі, басқару жүйесіндегі әр түрлі процестердің реттеушісі болып табылады. Жалпы сыбайлас жемқорлықпен күресу жеке адамдардың немесе жекелеген топтың ғана емес мемлекеттік органдардың, мемлекеттік қызметкерлердің, тұтастай қоғамның басты міндеті мен борышы. Осыны шынайы орындау үшін әрбір лауазым иесі өзінің жан-дүниесін ұдайы таза, адал ұстауы тиіс. Сонда ғана олар қарапайым халықтың сенімін ақтап, қоғамның тежеусіз дамуына үлес қосқан болар еді.

Сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізу - мемлекеттік органдардың, мемлекеттік қызметкерлердің, тұтастай қоғамның басты міндеті мен борышы, осы кеселге қатаң бағытталған мемлекеттік бағдарлама жоғары деңгейдегі жауаптылықпен іске асырылуы тиіс.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыру

Жемқорлыққа қарсы тәрбие мәдениеті – өзінің қалыптасуы мен қызметтенуі бастауымен құқықтық, рухани-адамгершілік тәрбиесінің органикалық бөлігі ретінде көрініс береді. Сонымен бірге бұл өзінің мақсаты, міндеттері, бағыттары мен қағидалар туралы мәлімдей алмайтын, тәрбиенің салыстырмалы дербес жүйесі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетінің мақсаты білім алушыларда жемқорлықтың ақыл-ой және іс-әрекет бейнесі, мінез-құлық, азаматтықтың, жемқорлыққа қарсы жағымсыз қарым-қатынастың көрінісі ретінде қабылданбауының қалыптасуынан тұрады.

Мақсатқа қол жеткізуде мынадай міндеттердің шешілуі бағытталған:

- білім алушыларда жемқорлыққа қарсы профильдік саяси-құқықтық білімін қалыптастыру;
- білім алушыларда жемқорлыққа қарсы мінез-құлықтың адамгершілік-этикалық құндылықтарын қалыптастыру;
- білім алушыларда білім алушы мен білім берушілер арасындағы құрылымдық өзара іс-әрекеттің ағымдағы, перспективалық мәселелердің адамгершілік-құқықтық түрде шешілуі тәжірибесінің қалыптасуы.

Жемқорлыққа қарсы мәдениетке тәрбиелеу жалпы білім беру іс-әрекетінің жүйесі ретінде мынадай бағыттар контекстінде іске асырылады:

- жемқорлық туралы, оның тарихи тамырлары мен формалары, көрініс беру ерекшеліктері мен жағымсыз, бұзушы зардаптарының мемлекеттің, қоғамның, адамның, білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескерумен, өмірдің барлық салаларындағы түрі туралы білімнің қалыптасуы;
- құқықтық бейнедегі, құқықтық мінез-құлық үшін қажетті құзыреттіліктің қалыптасуы: жемқорлықты әлеуметтік заңдылық құбылыс ретінде танушылық қабілеті, жемқорлық құбылысымен және әлеуметтік тәжірибеде жемқорлық пен күреспен байланысты, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қызметінде материалдарды сыни түрде талдау және жекеше бағалау дағдылары ретінде тани алу;

- құқықтық емес, соның ішінде жемқорлықтық мінез-құлықтың психикалық-эмоционалдық түрде қалыптасуы;
- адамгершіліктік-құқықтық ережелерге сай келетін, мінез-құлыққа деген мотивацияның реттелуі;
Жемқорлыққа қарсы тәрбие мәдениеті мен жалпы білім берудің ұйымдастырылуы жүйесінің негізін мынадай қағидалар құрайды:
- тәрбие үдерісінің когнитивтік, аксиологиялық, этикалық және мінез-құлықтық құрамдас бөліктерінің бірлігі қағидасы;
- рационалдыққа және психикалық-эмоционалдық факторларға сүйенетін бүтіндік қағидасы;
- мәдениет ықпалының бүтіндігінің, үздіксіздігінің, бірізділігінің қағидасы;
- оқытудың әртүрлі деңгейінде (бастауыш мектеп, негізгі мектеп, үлкен мектеп) тұрған білім алушылардың әр алуан жас ерекшелік тобына деген дифференциалдық амалдар қағидасы.

2. Жемқорлыққа қарсы мәдениетін құрайтын ақпараттық-ағартушылық және құндылықтық құрамдас бөлігі. Жалпы білім беру ұйымындағы жемқорлыққа қарсы мәдениетінің қалыптасуы мен жүзеге асырылуы екі үлгі негізінде іске асырылуы мүмкін. Біріншісі факультативтік немесе элективтік курс аумағындағы жемқорлыққа қарсы білім беруге тікелей шыға отырып, тар пәндік өрісте жобаланады. Екінші үлгі аумағында жемқорлыққа қарсы мәдениет құқық, адамгершілік құндылықтар ережелермен толыққан кең түрдегі проблемалық –тақырыптық кеңістіктегі құқықтық, рухани-адамгершіліктік тәрбиенің құрамдас бөлігі ретінде қалыптасады және іске асырылады. Ол өте кең тараған және тиімді. Оның іске асырылуы өмірлік мәселелерді құқықтық түрде шешудің дағдыларын жасап шығаруда, рухани-адамгершілік дамуын бағалау мен өзіндік түрде бағалаудың жеке тұлғалық өлшемдерінің санасында моральдық қағидалар мен заңдарда ашық көрсетілген нормаларды білім алушылардың меңгеруі мен қабылдауын білдіреді. Бұл одан тыс өзінің соңғы мақсатына жете алмайтын, жемқорлыққа қарсы тәрбие мәдениетін құрайтын құндылықтардың кең өкілділігін анықтайды. Білім алушылардың нақты біліміне қол жеткізуіне ғана емес, сынымен бірге оларда жемқорлыққа деген жағымсыз қатынасты қалыптастыруға, құқықтық, ізгіліктік мінез-құлықты өмір салтындағы қажеттілікке қол жеткізу де маңызды, бұл олардың құндылықтарды қабылдауынсыз жүзеге аспайды. «Қазақстан азаматының жеке тұлғалылығының рухани адамгершіліктік дамуы мен тәрбиесінің тұжырымдамасында» атап көрсеткендей, тәрбие мәдениетінің өзі «қоғамның құндылықтарын, адамгершілік қондырғыларын және моральдық нормаларын олардың меңгеруі мен қабылдауын жеке тұлға, азамат ретінде дамуының педагогикалық түрдегі ұйымдастырылған мақсатты түрде бағытталған үдерісін» білдіреді.

3. Жемқорлыққа қарсы мәдениеттің пәндік, мәселелеік-тақырыптық кеңістігі.

Осы контексте жалпы білім беру ұйымдарындағы жемқорлыққа қарсы тәрбие мәдениетінің жүйесін іске асыруды пәндік, метапәндік деңгейлерде, сабақта және сабақтан тыс іс-әрекетте қамтамасыз ету ұсынылады.

Пәндік деңгей. Тәжірибе көрсеткендей, жемқорлыққа қарсы мәдениеттің ақпараттық-ағартушылық құрамдас бөлігін іске асыру үшін қажетті кең мүмкіндіктер базалық деңгейде тарих және қоғамтану, кәсіби деңгейде құқық, экономика сабақтары береді. Мазмұны жемқорлықтың таралу себептері мен жемқорлық іс-әрекетінің зардаптарының себептерімен байланысты сұрақтар және де мемлекеттің, әлеуметтік ортаның, азаматтың дамуы үшін жемқорлықтың саяси-құқықтық, әлеуметтік-экономикалық және рухани-адамгершіліктің зиянын ашатын мәселелермен байланысты сұрақтарды құрауы мүмкін. Пәндік контексте бұл мынадай аспектілердің жарыққа шығуы кезінде іске асырылған болуы мүмкін:

- Тарих: жемқорлықтың пайда болуы мен дамуы және онымен әлемдік тарихтың, Қазақстан тарихының әртүрлі кезеңдерінде, демократияның және азаматтық қоғамның қалыптасуындағы күрес тарихы және олардың жемқорлыққа қарсы саясатын іске асырудағы рөлі;

- Қоғамтану: жемқорлыққа қарсы тезарус, оған экономикалық, саяси-құқықтық, әлеуметтік және рухани аймақтардағы қоғамның өмірлік қызметіндегі қарсы әрекеті;

- Құқық, экономика (кәсіби сыныптарда): жемқорлыққа қарсы іс-әрекеттің күнделікті өмірде экономика мен құқық саласында нормативтік-құқықтық түрде қамтамасыз етілуі.

Метапәндік деңгей. Базистік оқу жоспарының адамгершіліктік-этикалық және құқықтық потенциалын қолдану арқылы, соның ішінде филологиялық, жаратылыстанушылық және эстетикалық циклдар арқылы да іске асырылуы. Азаматтықтың қалыптасуы мен дамуын өзекті етеді.

Сабақтан тыс іс-әрекет. Білім алушыларды құқықтық іс-әрекетті іске асыруға белсене қатысуын қамтамасыз ететін іс-шаралар арқылы іске асырылады:

- құқықтық бағыттағы әртүрлі клубтарда, балалар және жастар бірлестіктеріндегі жұмыстың жүйелік формалары арқылы;

- әлеуметтік практика арқылы: жобалар, лекциялар, биліктік, құқықтық құрылымдар өкілдерімен кездесу, қоғамдық пайдалы іс-әрекет;

- адамгершілік-этикалық және құқықтық мәселелері бойынша болатын тәлімгерлік сабақтары арқылы.

Болашақ бүтін үдеріс ретінде жемқорлыққа қарсы мәдениеттің мазмұнында, формалары мен әдістерінде, ақпараттық-ағартушылықтық және құндылықтық құрамдас бөліктерінің арақатынасында көрініс беретін жалпы білім беру сатыларындағы нақтылы өзіндік бейнеге ие бола алмайды. Осы ерекшеліктерді қамтамасыз етуде, атап өтілгендей оқытудың әртүрлі сатыларында тұрған білім алушылардың әртүрлі жас ерекшеліктеріне деген дифференциалдық амал қағидалары бағытталады (бастапқы, негізгі, жоғарғы).

● Жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда «ҚР жемқорлыққа қарсы әрекеттің ұлттық стратегиясындағы» анықталған міндеттерді шешуге назар аудару тиіс.

● Азаматтықтың патриотизмнің, адамның құқығына, еркіндігіне және міндеттеріне құрметтің қалыптасуы.

Құндылықтар: Отанға, халқына, кіші отанына деген сүйіспеншілік, Отанға қызмет ету, құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, отан алдында отбасы алдындағы борыш, заң және құқықтық реттеушілік, еркіндік пен жауапкершілік, сатылмаушылық, адалдық, адамдарға деген сенім.

● Адамгершілік сезімдері мен этикалық сана мәдениеті.

Құндылықтар: ізгіліктің таңдау; өмір мағынасы; адалдық; қайырымдылық; абырой; құрмет; төзімділік; жомарттық; өзара көмек; ар-ождан және діни сенім еркіндігі.

Стратегияда көзделген сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар кешені жұртшылықтың кең қатысуымен сүйемелденуі тиіс. Мемлекет пен қоғамның тығыз серіктестігі ғана сыбайлас жемқорлыққа табысты қарсы тұруға мүмкіндік береді.

Қоғамның қолдаусыз жоғарыдан жүргізіліп жатқан сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралар тек ішінара нәтиже береді.

Сыбайлас жемқорлыққа деген төзбеушілік әрбір қазақстандықтың азаматтық ұстанымына, ал Адалдық пен Сатылмаушылық мінез-құлық нормасына айналуы тиіс.

Азаматтарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, сыбайлас жемқорлыққа деген берік иммунитет, оған деген жұртшылықтың мінеуі болмай, қалаған нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Әрбір қазақстандық, әрбір отбасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес – бүкіл қоғамның ісі екенін түсіну керек.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетті қалыптастыруда өскелең ұрпақпен жұмыс қағидатты маңызды рөл атқарады. Тек жас кезінен мінез-құлықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарын енгізу бұл әлеуметтік зұлымдықты жоюға мүмкіндік береді.

Бала кезінен тұлғаны қазақстандық патриотизм және сыбайлас жемқорлықты қабылдамау рухында тәрбиелеу маңызды болмақ.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы оқытатын курстармен барлық оқу орындарын, мемлекеттік органдар мен тұтастай алғанда барлық азаматтық қоғамды қамту қажет.

Мұның жаппай болғанымен, бұл жұмысты азаматтардың мемлекеттік қызметтерді алу, өз құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау тетіктерін түсінікті және білікті жеткізетін түрлі салалардың мамандарын пайдалана отырып, кәсіби негізде істеген жөн.

Бұқаралық ақпарат құралдары сыбайлас жемқорлықты қоғамның қабылдамауы ахуалын қалыптастыруды қамтамасыз етуге, қазақстандықтардың белсенді азаматтық ұстанымдарының қалыптасуына, олардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ісіне белсенді қатысуына ықпал етуге арнаған.

Талай сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар азаматтардың өз құқықтары мен заңды мүдделерін іске асырған кездегі құқықтық сауаттылығы әлсіздігінің салдары болып табылады.

Қоғамдағы құқықтық нигилизмнің түбегейлі жойылуына қол жеткізу қажет.

Бұл ахуалды түзеу үшін халық арасында кең ауқымды түсіндіру жұмысы, олардың жасын, кәсіби және өзге де ерекшеліктерін ескере отырып, азаматтардың құқықтық мәдениетін арттыру жөніндегі жүйелі әрі тынымсыз жұмыс жүргізілуі керек.

Қазақстанда шетелдердің үлгісі бойынша, сыбайлас жемқорлық фактілері туралы хабарлайтын азаматтарды материалдық көтермелеу енгізілген. Бұл тетік өз пәрменділігін көрсетіп келеді. Азаматтарымыздың қағидаттық ұстанымдарының арқасында көптеген сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың алдын алу мүмкін болды. Осы бағыттағы жұмысты одан әрі жалғастыру қажет.

Қазақстандық қоғамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы этикасы мен мәдениеті «Мәңгілік Ел» идеологиясының контекстінде қалыптастырылуы тиіс. Дәстүрлі рухани құндылықтар мен үздік халықаралық стандарттардың үйлесімді үйлесуі азаматтардың заңды мінез-құлығының канондарын жаңадан жасауға мүмкіндік береді.

Сыбайлас жемқорлықты ұлттық мәдениетке жат құбылыс ретінде сезіну және қабылдамау – қоғамымыздың сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетінің негізі.

Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Негізгі әдебиеттер:

1.Қалқаманұлы М.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері : оқу құралы / М. Қалқаманұлы. - Алматы : ADAL KITAP, 2024. - 136 б.

Қосымша әдебиеттер:

1.Қалқаманұлы М.Основы антикоррупционной культуры : практикум / М. Қалқаманұлы, А. Б. Базарбаева. - Алматы, 2024. - 133 с. - Текст.

2. М.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері : практикум / М. Қалқаманұлы, А. Б. Базарбаева. - Алматы : Қостанай академиясы, 2024. - 132 б. - Текст.

Жанысбеков, М. А.Основы антикоррупционной культуры : учебно-методическое пособие / М. А. Жанысбеков, Н. А. Абдурахманов, А. С. Еркинбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2016. - 198 с.

3.Zhanysbekov, M. A.Fundamentals of anti-corruption culture : the educational-methodical manual / M. A. Zhanysbekov, N. A. Abdurakhmanov, A. S. Erkinbekova. - 2nd ed. - Karaganda : Aknur, 2021. - 173 p.

Электронды басылымдар

1.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері : [Электронный ресурс]: оқу-әдістемелік құралы / Ж.О. Нұржанбаева [және т.б.]. - Шымкент, 2024 эл. опт. диск (CD-ROM).

2.Основы антикоррупционной культуры. Учебное пособие /М.М.Кулбаева. Алматы,2019.-122 с.<https://aknurpress.kz/reader/web/2000>

3.Годунов, И. В. Коррупция : большой энциклопедический словарь / И. В. Годунов. — 4-е изд. — Москва : Институт автоматизации проектирования РАН, 2022. — 988 с. <https://www.iprbookshop.ru/136474>

4.Годунов, И. В. Противодействие коррупции : учебник / И. В. Годунов. — 5-е изд. — Москва : Институт автоматизации проектирования РАН, 2019. — 729 с. <https://www.iprbookshop.ru/86716>.

5.Бекежанов, Д.Н.Сыбайлас жемқорлық қоғамның дерті. // Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі жемқорлықтың алдын алу шаралары: Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. - Талдықорған, 2009. - 52-56 б. <https://rmebrk.kz/book/111508>

6.Құрсабаев, А.Қ.Сыбайлас жемқорлық – заман індеті. // Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі жемқорлықтың алдын алу шаралары: Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. - Талдықорған, 2009. - 132-134 б. <https://rmebrk.kz/book/112489>

7.Corruption, Social Sciences and the Law : Exploration across the disciplines. / Edited by J. Ellis. - EU: Routledge, 2019 <https://rmebrk.kz/book/1173690>

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. «Жемқорлық» түсінігіне қысқаша анықтама беріңіз.

2. Жемқорлық тарихына қысқаша шолу жасаңыз.

3. Қазақстандағы қазіргі сыбайлас жемқорлықтың жағдайына талдау жасаңыз.

4. Сыбайлас жемқорлықты зерттеудегі 3 негізгі теориялық-әдістемелік әдістерді бөліп көрсетіңіз.

5. Сыбайлас жемқорлықты жүйелеудегі теориялық-әдістемелік топтарды атаңыз.

6. Сыбайлас жемқорлықтың оңтайлы (деңгейін) көрсетіңіз.

7. Мемлекеттік органдардағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекеттердің ұйымдастырушылық негізі неге бағытталған?

8. Қазақстандағы жаңа сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясының басымдылығы мен көрсеткіштері қандай?

9. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы көрме жобасының мақсаты мен міндеттерін дәлелде.

10. Қалай ойлайсыз, сыбайлас жемқорлықтың елдегі көрсеткіштерінің қажеттілігі бар ма?

11. Сыбайлас жемқорлықтың халықаралық рейтингісін жүргізудің мақсаты неде?

12. Пара дегеніміз не?

13. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет. Біз не істей аламыз?

14. Сыбайлас жемқорлықты қалай жояды?

15. Сыбайлас жемқорлық қайдан шығады?

16. Сыбайлас жемқорлық және нарық .

№6 дәріс.

1. Тақырыбы: Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат және ондағы әлеуметтік аймақтың рөлі. Сыбайлас жемқорлық әрекеті үшін құқықтық жауапкершілік.

Әр түрлі салалардағы сыбайлас жемқорлық әрекеті үшін моральдық-этикалық жауапкершілік.

2. Мақсаты: білім алушылардың түрлі салалардағы мемлекет қабылдаған сыбайлас жемқорлыққа қарсы әрекет шараларын және әкімшілік және қылмыстық жауапкершіліктерді, меңгеруі

3. Дәріс тезистері

Жоспары:

Біздің мемлекетімізде сыбайлас жемқорлықпен күресуге бағытталған негізгі нормативтік құқықтық акт - Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» Заңы қабылданды, сонымен қатар Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясы жасалып, ол қоғам өмірінде сәтті түрде жүзеге асырылуда. Мемлекет басшысының бұл мәселеге қатысты бірнеше Жарлықтары қабылданды. Бұдан да бөлек Елбасы Н.Ә. Назарбаев жыл сайынғы халыққа Жолдауында бұл мәселеге ерекше тоқталатынын да айтсақ болады.

Жалпы, сыбайлас жемқорлық өте қауіпті жағымсыз әлеуметтік көріністердің бірі болып табылады. Ол экономикалық заңдардың еркін әрекетін біршама деңгейде шектейді және еліміздің әлемдік қоғамдастық алдындағы беделін төмендетеді, еліміз үшін пайдалы шетелдік инвестициялардың жолындағы басты кедергілердің бірі болып табылады.

Өсіресе, сыбайлас жемқорлық мемлекеттік органдарында қауіпті болып есептеледі. Бұл жағдайда ол мемлекеттік қызметшілердің шешім қабылдауда беделін түсіретін өкілеттілігінің және қатан құқықтық есеп берудің, шенеуніктерді қадағалаудың жоқтығынан биліктің монополияға айналуына әкеліп соқтырады. Ол еліміздің, қоғамымыздың және жекелеген азаматтардың мүдделеріне көп зиян келтіреді.

Бүгінгі таңда бұл заң осы бірнеше жыл ішінде жоғары маңызға ие болып, мемлекеттік қызметшінің күнделікті пайдаланатын оқу құралына айналып отыр. Заңның ең басты құндылығы, ол азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін жемқорлық көріністерінен туындайтын қауіптен сақтауға, сондай-ақ жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтың алдын алу, анықтау, тыю және ашу жолында мемлекеттік органдардың қызметін қамтамасыз етуге бағытталған. Өз кезегінде барлық мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар өз құзыреттері шегінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізуге міндетті.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» ҚР Заңы салық органдарының жұмыс барысында аса маңызды құжат екені айқын. Жалпы салық органдарын ел экономикасының «күретамыры» деп ауыз толтырып айтуға болады. Міне, мемлекеттің экономикалық саясатының маңызды тетігі болып отырған салада да сыбайлас жемқорлықпен күрес басым бағыт ретінде белгіленуі тиіс және солай жасалып та отыр. Қазіргі уақытта еліміздегі бұл салада барлық заңдар заман талабына икемделіп, кәсіпкерлердің республика аймағында еркін әрі ашық түрде жұмыс атқаруына қолайлы жағдай туғызылып отыр.

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес, сыбайлас жемқорлық қылмыстарға негізінен лауазымды қылмыстар жатады. Өмір көрсеткендей, қызмет өкілеттігін теріс пайдалану, билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану, пара алу, пара беру, паракорлыққа делдал болу, қызметтік жалғандық жасау, көрінеу жалған сөз жеткізу, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, көрінеу жалған жауап беру, сарапшының жалған қорытындысы немесе қате аудару, жалған жауап беруге немесе жауап беруден жалтаруға, жалған қорытынды беруге не қате аударуға сатып алу, лауазымды адамдардың сот үкімін, сот шешімін немесе өзге де сот актісін орындамау, осындай қылмыстардың барлығы жемқорлық сыбайластық байланыстарды пайдалану арқылы жасалады.

Сыбайлас жемқорлық әлеуметтік – экономикалық даму, нарықтық экономиканы құру инвестициялар тарту процесін баяулататын және демократиялық мемлекеттің саяси және қоғамдық институттарына кері әсер ететін, елдің даму болашағына айтарлықтай қауіп төндіретін құбылыс. Елбасы биылда «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты өзінің Қазақстан халқына Жолдауында «демократиялық қоғам жағдайында қылмыс пен сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес ерекше мәнге ие болады» деп атап көрсетті. Яғни бұл мемлекеттің осы жағымсыз құбылысты жою бағытындағы кешенді және жүйелі күрес жүргізу саясаты жанданып, әрі қарай жалғасын табады деген сөз.

Сонымен қатар сыбайлас жемқорлықпен пәрменді күресу үшін халықтың құқықтық сауатсыздығын жоятын, құқықты түсіндіру жұмысының деңгейі мен сапасын арттыру керектігінің маңызы зор. Халық өздерінің құқықтарын, өздеріне қарсы қандай да бір құқыққа қайшы іс-әрекет жасалған жағдайда қандай іс-қимыл қолдану керектігінің нақты жолдарын толық білулері қажет. Конституциялық тәртіпті қорғау, сыбайлас жемқорлықпен күрес аясында тиімді, бірыңғай жалпы мемлекеттік саясат жүргізу, мемлекет пен азаматтардың өмір сүруінің барлық салаларында сыбайлас жемқорлық пен оның көріністері деңгейін төмендету, қоғамның мемлекетке және оның институттарына сенімін нығайту бүгінгі күндегі басты мақсат болып табылады.

Кез-келген өркениетті қоғам үшін сыбайлас жемқорлықпен күрес ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сыбайлас жемқорлық мемлекетті ішінен жоюдың бастамасы мен жетістіктерді жоққа шығаратын, ұлттық қауіпсіздікке қауіп-қатер әкелетіндігі күмәнсіз. Сондықтан да Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының негізгі басымдылықтарының бірі болып осы зұлымдықпен күресу болып табылады.

Біздің қоғамда сыбайлас жемқорлыққа орын жоқ. Қоғамның барлық күш-жігерін біріктіріп, осы дерттің одан әрі ушықпауы үшін оны тоқтатудың барлық амалдарын қолдану арқылы ғана бұл құбылысқа тиімді түрде қарсы тұруға болады.

Сыбайлас жемқорлықтың ұғымы, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтардың түрлері және оларды жасағаны үшін жауапкершілік.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, «Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, «Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексі туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселелерін реттейтін негізгі нормативтік құқықтық актілер болып табылады.

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Заңға (бұдан әрі - Заң) сәйкес мемлекеттік міндеттерді атқаратын адамдардың, сондай-ақ, соларға теңестірілген адамдардың лауазымдық өкілеттігін және соған байланысты мүмкіндіктерін пайдалана отырып не мүліктік пайда алу үшін олардың өз өкілеттіктерін өзгеше пайдалануы, жеке өзі немесе делдалдар арқылы заңда көзделмеген мүліктік игіліктер мен артықшылықтар алуы, сол сияқты бұл адамдарға жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды құқыққа қарсы беруі арқылы оларды сатып алуы «сыбайлас жемқорлық» деп ұғынылады.

Заңдарда белгіленген тәртіптік, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке әкеп соқтыратын сыбайлас жемқорлықпен жымдасқан немесе сыбайлас жемқорлық үшін жағдай туғызатын әрекеттер сыбайлас жемқорлыққа байланысты құқық бұзушылықтар (сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтары) болып табылады.

Сыбайлас жемқорлықпен байланысты құқық бұзушылық субъектілеріне мемлекеттік міндеттер атқаруға уәкілетті адамдар мен оларға теңестірілген адамдар жатады.

2. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілетті адамдарға:

- 1) барлық лауазымды адамдар, Парламенттің және мәслихаттардың депутаттары, судьялар;
- 2) Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызмет туралы заңдарына сәйкес барлық мемлекеттік қызметшілер жатады.

3. Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілетті адамдарға:

- 1) жергілікті өзін-өзі басқару органдарына сайланған адамдар;
- 2) заңда белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасының Президенттігіне, Қазақстан Республикасының Парламенті мен мәслихаттардың депутаттығына кандидаттар ретінде тіркелген азаматтар, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқару сайланбалы органдарының мүшелері;
- 3) жергілікті өзін-өзі басқару органдарында тұрақты немесе уақытша жұмыс істейтін, еңбегіне ақы Қазақстан Республикасының мемлекеттік бюджет қаражатынан төленетін қызметшілер;
- 4) мемлекеттік ұйымдарда және жарғылық капиталындағы мемлекеттің үлесі елу пайыздан көп болатын ұйымдарда, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерде, ұлттық холдингтерде, ұлттық компанияларда, ұлттық даму институттарында, олардың дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы өздеріне тиесілі еншілес ұйымдарында, сондай-ақ дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы көрсетілген еншілес ұйымдарға тиесілі заңды тұлғаларда басқару функцияларын атқаратын адамдар теңестіріледі.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілеріне лауазымды және мемлекеттік міндет атқаруға уәкілетті өзге де адамдарды немесе оларға теңестірілген адамдарды сатып алуды жүзеге асырушы, сол сияқты оларға заңға қайшы мүліктік игіліктер мен артықшылықтар беретін жеке және заңды тұлғалар да жатады.

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық субъектілері Қылмыстық кодекспен (бұдан әрі - ҚК) көзделген сыбайлас жемқорлық қылмыстарды жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстар жасаған адамдар мүліктік игіліктер мен артықшылықтарды алған жағдайда, мынадай қылмыстар сыбайлас жемқорлық қылмыстарға жатады:

мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адам не оған теңестірілген адамдар жасаған сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, егер оларды өзінің қызмет бабын пайдаланумен қатар жасаса (ҚК 176-бабының үшінші бөлігі г) тармағы);

мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адам не оған теңестірілген адам жасаған алаяқтық, егер ол өз қызмет бабын пайдаланумен ұштасса (ҚК 177-бабының үшінші бөлігі г) тармағы);

мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілетті адам не оған теңестірілген адам жасаған жалған кәсіпкерлік, егер оларды өз қызмет бабын пайдаланумен ұштастырып жасаса (ҚК 192-бабының екінші бөлігі в) тармағы);

мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адам не оған теңестірілген адам жасаған заңсыз жолмен алынған ақша қаражатын немесе өзге мүлікті заңдастыру, егер оларды өзінің қызмет бабын пайдаланумен қатар жасаса (ҚК 193-бабының үшінші бөлігі а) тармағы);

мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адам не оған теңестірілген адам жасаған экономикалық контрабанда, егер оларды өзінің қызмет бабын пайдаланумен қатар жасаса (ҚК 209-бабының үшінші бөлігі а) тармағы);

мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адам не оған теңестірілген адам жасаған рейдерлік, егер ол оның қызмет бабын пайдаланумен ұштасса (ҚК 226-1-бабының үшінші бөлігі б) тармағы);

қызмет өкілеттігін теріс пайдалану (ҚК 307-бабы);

өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылық алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында жасалған билікті не қызметтік өкілеттікті асыра пайдалану (ҚК 308-бабының төртінші бөлігі в) тармағы);

кәсіпкерлік қызметке заңсыз қатысу (ҚК 310-бабы);

заңды кәсіпкерлік қызметке кедергі жасау (ҚК 310-1-бабы);

пара алу (ҚК 311-бабы). Сонымен қатар, егер сыйлықтың құны екі айлық есептік көрсеткіштен аспаса, мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адамның не оған теңестірілген адамның бірінші рет сыйлық ретінде мүлік, мүлікке немесе өзге мүліктік пайдаға құқық алуы бұрын жасалған заңды әрекеті (әрекетсіздігі) үшін алдын ала уағдаластық болмаған жағдайда маңызы аз екендігіне байланысты қылмыс болып табылмайды және тәртіптік немесе әкімшілік ретпен қудаланады;

пара беру (ҚК 312-бабы). Пара берген адам, егер мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамның не оған теңестірілген адамның тарапынан оған қатысты қорқытып пара алу орын алған болса немесе ол адам пара бергені туралы қылмыстық іс қозғауға құқығы бар органға өз еркімен хабарласа, қылмыстық жауаптылықтан босатылады;

парақорлыққа делдал болу (ҚК 313-бабы);

қызметтік жалғандық жасау (ҚК 314-бабы);

қызметтегі әрекетсіздік (ҚК 315-бабы);

билікті теріс пайдалану (ҚК 380-бабы);

өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылық алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында жасалған билікті немесе қызметтік өкілеттіктерді асыра пайдалану (ҚК 380-1-бабының екінші бөлігі в) тармағы);

биліктің әрекетсіздігі (ҚК 380-2-бабы).

Әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылық жасағаны үшін әкімшілік жауаптылық мынадай әкімшілік құқық бұзушылық түрлерін қамтитын Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексімен (бұдан әрі - ӘҚБтК) көзделген:

қаржы бақылау шараларын бұзу, яғни, кірістер, мүлік туралы декларацияларды және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы заңдарда көзделген басқа да мәліметтерді қасақана бермеуі немесе толық емес, жалған мәліметтер бергені (ӘҚБтК 532-бабы);

жеке тұлғалардың заңсыз материалдық сыйақы бергені (ӘҚБтК 533-бабы);

мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамның не оған теңестірілген адамның заңсыз материалдық сыйақы алғаны (ӘҚБтК 533-1 бабы);

занды тұлғалардың заңсыз материалдық сыйақы бергені (ӘҚБтК 534-бабы). Сонымен қатар, мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамға немесе оған теңестірілген адамға заңсыз материалдық сыйақылар, сыйлықтар, өзге де материалдық игіліктер берген, қызметтер көрсеткен, жеңілдіктер мен артықшылық жасаған жеке, заңды тұлғалар, егер мемлекеттік функцияларды атқаруға уәкілетті адамның немесе оған теңестірілген адамның тарапынан өздеріне қатысты бопсалау орын алған болса немесе осы жеке, заңды тұлғалар болған жағдай туралы күзиретті органдарға он күн мерзім ішінде өз еркімен мәлімдесе, жауапты болмайды;

мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының заңсыз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруы және заңсыз кірістер алуы (ӘҚБтК 535-бабы);

сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жөніндегі мемлекеттік органдар басшыларының не жауапты хатшыларының немесе Қазақстан Республикасының Президенті айқындайтын өзге де лауазымды адамдарының шара қолданбағаны (ӘҚБтК 537-бабы);

бұрын сыбайлас жемқорлық қылмыс жасаған адамдарды жұмысқа қабылдағаны (ӘҚБтК 537-1 бабы) үшін көзделген.

Сыбайлас жемқорлыққа жағдай туғызатын мынадай құқық бұзушылықтар мен сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар, егер оларда қылмыстық жазаланатын әрекеттің белгілері болмаса, қызметінен төмендетуге, қызметінен босатуға немесе мемлекеттік міндеттерді атқарудан өзге де түрде босатуға не заңда белгіленген тәртіппен өзге де тәртіптік жаза қолдануға әкеп соғады:

- 1) басқа мемлекеттік органдардың, ұйымдардың қызметіне заңсыз араласу;
- 2) аталған адамдардың не олардың жақын туыстары мен жекжаттарының материалдық мүдделерін қанағаттандыруға байланысты мәселелерді шешу кезінде өздерінің қызметтік өкілеттігін пайдалану;
- 3) мемлекеттік қызметке және мемлекеттік ұйымдарға және жарғылық капиталындағы мемлекеттің үлесі елу пайыздан көп болатын ұйымдарға, оның ішінде акционері мемлекет болып табылатын ұлттық басқарушы холдингтерге, ұлттық холдингтерге, ұлттық компанияларға, ұлттық даму институттарына, олардың дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы өздеріне тиесілі еншілес ұйымдарына, сондай-ақ дауыс беретін акцияларының (қатысу үлестерінің) елу пайызынан астамы көрсетілген еншілес ұйымдарға тиесілі заңды тұлғаларға қызметке тұратын және қызметін жоғарылататын кезде заңда көзделмеген артықшылықтар беру (тамыр-таныстық, отбасылық жақындық).
- 4) шешімдер әзірлеу мен қабылдау кезінде заңды және жеке тұлғаларға заңсыз артықшылық көрсету;
- 5) кімге болса да табыс алуға байланысты кәсіпкерлік және өзге де қызметті жүзеге асыруда заңдарда көзделмеген кез келген жәрдем көрсету;
- 6) мемлекеттік міндеттерін атқару кезінде алынған ақпаратты, егер ол ресми жариялауға жатпайтын болса, жеке немесе топтық мүдделерге пайдалану;
- 7) берілуі заңдарда көзделген ақпаратты жеке және заңды тұлғаларға беруден негізсіз бас тарту, оны кешіктіру, бұрыс немесе толық емес ақпарат беру;

8) жеке немесе заңды тұлғалардың табыс етуі заңдарда көзделмеген ақпаратты бұл тұлғалардан талап ету;

9) мемлекеттік қаржы мен материалдық ресурстарды жекелеген кандидаттардың сайлау қорларына беру;

10) жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қараудың және олардың құзыретіне кіретін өзге де мәселелерді шешудің заңда белгіленген тәртібін бірнеше рет бұзу;

11) жоғары тұрған ресми адамдардың лауазымдық өкілеттіктерін пайдалана отырып мүлдік пайда, игіліктер не артықшылықтар алу үшін аталған адамдарға сыйлықтар тарту және қызметтен тыс қызмет көрсету;

12) жеке немесе заңды тұлғаларға олардың құқықтары мен заңды мүдделерін іске асыруда көрінеу кедергі жасау;

13) кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу, сондай-ақ оған бақылау жасау өкілеттігін сондай қызметті жүзеге асырушы жеке немесе заңды тұлғаларға беру;

13-1) мемлекеттік бақылау мен қадағалау міндеттерін мемлекеттік органдық мәртебесі жоқ ұйымдарға беру;

14) қызметі немесе жұмысы бойынша жоғары немесе төмен тұрған, не өздеріне өзге де түрде тәуелді лауазымды адамдардың ақша немесе басқа да мүлік салынатын сипаттағы құмар ойындар ойнауға қатысу;

15) егер заңнамада көзделмесе, өздерінің мемлекеттік немесе оған теңестірілген міндеттерін атқарғаны үшін өзі тиісті міндеттерді атқармайтын ұйымдардан, сондай-ақ жеке тұлғалардан ақша, көрсетілетін қызмет және өзге де нысандар түрінде кез келген сыйақы қабылдау сыбайлас жемқорлыққа жағдай туғызатын құқық бұзушылықтар болып табылады.

Мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілеттік берілген адамның немесе оған теңестірілген адамның шотына келіп түскен, аталған адам білмейтін ақша қаражаты, сондай-ақ осы тармақшаның бірінші абзацын бұза отырып, тиісті міндеттерін атқаруына байланысты алған қаражаты ол анықталғаннан кейін екі аптадан аспайтын мерзім ішінде тиісті салық органына мұндай қаражат түсуінің мән-жайы туралы түсініктеме табыс етіле отырып, республикалық бюджетке аударылуға тиіс;

16) өзінің мемлекеттік немесе оған теңестірілген міндеттерін атқаруына байланысты қызметі бойынша өздеріне тәуелді адамдардан жалпы қамқорлығы немесе қызметіндегі енжарлығы үшін сыйлықтар алу немесе қызметін қабылдау.

Аталған адам білмей келіп түскен сыйлықтар, сондай-ақ оның осы тармақшаның бірінші абзацын бұза отырып тиісті міндеттерді атқаруына байланысты алған сыйлықтары жеті күн мерзім ішінде арнайы мемлекеттік қорға тегін өткізілуі тиіс, ал адамға осындай жағдайлар кезінде көрсетілген қызмет үшін республикалық бюджетке ақша қаражатын аудару арқылы ақы төленуі тиіс. Өзіне сыйлықтар келіп түскен адам жоғары тұрған лауазымды адамның келісімімен оларды аталған қордан тиісті жерлерде қолданылып жүрген нарықтық бөлшек сауда бағасы бойынша сатып алуға құқылы. Сыйлықтарды сатудан түскен ақша қаражатын арнаулы мемлекеттік қор республикалық бюджетке аударды;

17) жұбайының (зайыбының), туыстарының шақыруы бойынша олардың есебінен;

егер қарым-қатынасы шақырылатындардың қызметтік әрекетінің мәселелерін қозғамаса, өзге де жеке тұлғалардың шақыруы бойынша (жоғары тұрған лауазымды адамның немесе органның келісімімен);

Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына немесе Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары мен шет мемлекеттердің мемлекеттік органдарының арасындағы өзара уағдаластыққа сәйкес тиісті мемлекеттік органдардың және (немесе) халықаралық ұйымдардың қаражаты есебінен жүзеге асырылатын;

жоғары тұрған лауазымды адамның, не органның келісімімен ұйымдардың қаражаты есебінен ғылыми, спорттық, шығармашылық, кәсіби, гуманитарлық шараларға қатысу үшін жүзеге асырылатын, оның ішінде сондай ұйымдардың жарғылық қызметі шеңберінде жүзеге асырылатын сапарларды қоспағанда, шетел, сондай-ақ Қазақстан Республикасының жеке және заңды тұлғаларының есебінен мемлекетшілік және шетелдік туристік, емдеу-сауықтыру және өзге де сапарларға шақыруды қабылдау;

18) несиелер, қарыздар, бағалы қағаздар алуда, жылжымайтын және өзге де мүліктер сатып алуда заңнамада көзделмеген артықшылықтарды пайдалану.

Алғашқы құқық бұзушылық үшін тәртіптік жаза қолданылғаннан кейін бір жылдың ішінде аталған құқық бұзушылықтарды қайталап жасау заңда белгіленген тәртіпте қызметінен босатуға немесе мемлекеттік міндеттерді атқарудан өзге де түрде босатуға әкеліп соқтырады.

1. Мораль (латын *moralis* – әдет-ғұрып) – адамдар мен әлеуметтік бірлестіктер арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін қағида; адамның мінез-құлқын реттеу қызметтерін атқаратын әлеуметтік институт. Мораль әлеуметтік шындықтың этикалық сапаларын (ізеттілік, мейірбандық, әділеттілік, мінез-құлық, әдет-ғұрып, т.б.) бейнелейтін қоғамдық сананың ерекше нысанына жатады. Моральдың бірқатар ерекшеліктері бар:

- Моральдық ережелер мен талаптар қоғамның ғасырлар бойы қалыптасқан құндылық негізін құрайды және жалпылама сипатта болады;
- Моральдық қағидалар мен сезімдер нормативті, міндетті, тиісті болып табылады;
- Мораль әлеуметтік мұраттың бір түріне жатады, ол күнделікті тұрмыс қалыптарынан жоғары қойылады;
- Мораль мемлекеттік күшпен танылмайды, ол адамның еркіндігі аясымен байланысты.

Мораль — тарихи құбылыс, этиканың зерттеу объектісі. Мораль деп — белгілі бір қоғамдағы өмір сүріп жатқан адамдар арасында қалыптасқан адамгершілік құлық нормалары мен ұстанымдарының жиынтығын айтамыз. Мораль жеке адамның қоғамда өмір сүре алу, басқалармен үйлесімді қарым-қатынаста болу қабілетін танытады. Басқаша тұжырымдайтын болсақ, мораль — ізгілік, адамгершілік ережелерінің жиынтығы екен. Моральдық нормаларды ұстану арқылы әрбір жеке тұлға өзінің адамгершілік, ізгілік қасиеттерін қалыптастырады. Мораль адамдардың бірлесе өмір сүруге дағдылану нәтижесінде, қарым-қатынас жолында туындап отырған қарама-қайшылықтардан шығу барысында тарихи түрде қалыптасқан. Мораль өзінің түп-тамырымен сонау қадым замандарға жалғасып жатыр.

Бізді өзіміздің ең көне тегімізден алшақтататын уақыт аракашықтығына орасан зор екендігін көзге елестету үшін мынадай шаманы алуға болады. Адамның қалыптасуының тарихи кезеңін тұтас жүз пайыз деп алсақ, соның тек бір пайызы ғана біздің "өз есімізді білген" тарихи уақыт болып табылады. Яғни адамзаттың мақтан тұтар бес-алты мың- жылдық мерзімдегі мәдени-өркениеттік кезеңі оның алдындағы адамзаттың қапастағы "тарихымен" салыстырғанда түкке тұрмастай шамада. Ол — бізге таңсық, түсінгенімізден түсінбегеніміз көп уақыт мерзімі.

Адамдардың бірлесе өмір сүру тәжірибесінен, мәдениеттің дамуынан моральдық нормалар шыққан және оның орындалуын қоғамдық пікір қадағалап отырады.

БІнтымақтастық пен адамгершілікті нығайтатын қалыптар мораль ережелері болып қабылданады. Жеке тұлға қоғамның әдеп мәдениетін игеру барысында өз мінез-құлқын реттей алатын қабілетке ие болып, айналасында болып жатқан оқиғаларға Моральдық баға бере алады. Нәтижесінде адам кісілік қасиеттерін дамыта алатын субъектіге айналып, оның бойында ар-ұят, жауапкершілік, парыз, намыс, ізгілік секілді жоғары Моральдық, кісілік қасиеттер қалыптасады. Моральдық сана тек таңдау мүмкіндігі бар жерде ғана әрекет етеді. Мәжбүрлеп істелген іске Моральдық баға беру қиын. Сондықтан Моральдық санада мотив, пиғыл, мақсат мәселелері алдыңғы қатарға шығады. Моральдық сананың үш сатысы болады. Біріншісі, адамның ішкі тылсым дүниесін, яғни Моральдық қажеттіктер мен қабілеттерді, эмоциялар мен сезімдерді, т.б. қамтиды. Әдептік сананың екінші сатысына рационалды ақыл-ой елегінен өткен Моральдық түсініктер жатады. Рационалды Мораль, әдетте әр түрлі әдептілік ережелерінен, адамгершілік туралы этик. теориялардан тұрады. Моральдық сананың үшінші сатысы Моральдық интуиция (түйсік) болып табылады. Моральдың негізгі бөлігіне іс-әрекет, мінез-құлық жатады. Моральдық мінез-құлықта мотив-мақсатты, құрал мен нәтижені айыра білу қажет. Әлеуметтік қатынастардың түрлі салаларына сәйкес кәсіптік, отбасылық, тұрмыстық, т.б. Мораль түрлері айқындалады.

2. Мемлекеттік қызмет – мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдардағы мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын іске асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттігін атқару жөніндегі қызметі.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі қоғамдық процестерді реттеуге, мемлекеттің біртұтастығын қамтамасыз етуге және ҚР азаматтарының мүддесін іске асыруға арналған.

Мемлекеттік қызмет үшін имидждің функционалдық және мәртебелік мәні бар. Ол халықтың оған деген сенімінің көрсеткіші және мемлекет жүргізіп отырған басқару қызметтерін қайта құрудың тиімділігін қоғаммен бағалануының өлшемі болып табылады. Ол мемлекеттік органдар әрекеттерінің нақты әлеуметтік топтар мен жалпы қоғамның талаптарына және күтімдеріне сәйкестігінің дәрежесін бекітеді. Осының салдарынан, имидж азаматтардың мемлекеттік билік органдарына қатынасы бойынша мінезінің болашағын айтарлықтай шамада төмендетеді, мемлекеттік қызметті және оны қалыптастыру бағдарламасын қоғамдық қолдау дәрежесін анықтайды. Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік қызметшінің оң имиджін қалыптастыру осы әлеуметтік институттың тиімді қызмет етуіне және дамуына қажетті жағдай, сонымен қатар мемлекеттік органдар қызметтерінің және мемлекеттік қызмет жүйесінің тиімділігін арттыруға арналған жағдай болып табылады.

Осы уақытта мемлекет мемлекеттік қызметшілердің имиджін көтеру қажеттілігіне қатысты мәселелерге үлкен назар аударып отыр.

Имидж (ағылшынның image сөзінен) – тұлғалардың анықталған тобына эмоционалдық - психологиялық ықпал ететін, мақсатты бағытта қалыптастырылған (тұлғаның, ұйымның, көріністердің) бейне.

Мемлекеттік қызметшілердің оң имиджін қалыптастыру - ауыр және ұзақ процесс.

Мемлекеттік қызметшінің оң имиджін қалыптастыру процесінің өзі атқарушы биліктің имидждік саясатымен тығыз өзара байланыста. Мемлекеттік қызметшінің оң имиджіне көрінетін негізгі жағдайлар Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексінде анықталған. Мемлекеттік қызметті атқару қоғам мен мемлекеттің тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады және мемлекеттік қызметшілердің адамгершілігі мен моральдық-этикалық келбетіне үлкен талаптар қойылады.

«Мемлекеттік қызмет туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес мемлекеттік қызметші - мемлекеттік органда заңдарда белгіленген тәртіппен республикалық немесе жергілікті бюджеттен не Қазақстан Республикасы Ұлттық банкінің қаржысынан ақы төленетін қызметті атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мақсатында лауазымдық өкілеттікті жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының азаматы.

Мемлекеттік қызметшіде жоғары моралдық жауапкершілік, кәсіби білімі, оны іс жүзінде қолдана білу, адалдық, ынталы өмірлік ұстаным болуы, мемлекеттік қызметшінің патриоттық сезімі, моралдық келбеті болуы қажет.

Тәртіпті бұзғаны үшін, соның ішінде Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексін (Мемлекеттік қызметшілердің қызмет этикасының ережесі) бұзғаны үшін мемлекеттік қызметшілерге «Мемлекеттік қызмет туралы» ҚР Заңының 28 бабына сәйкес мынадай тәртіптік жазаға тарту түрлері қолданылуы мүмкін: ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, қызметке сәйкес еместігі туралы ескерту, атқаратын қызметінен босату.

Айта кететін жайт, этика нормаларын бұзғаны үшін тәртіптік жазаға тартылған мемлекеттік қызметшілер ҚР Үкіметінің 2001 ж.29.08 № 1127 қаулысымен бекітілген, мемлекеттік органдар қызметкерлеріне сыйақы беру ережесіне сәйкес, тәртіптік жазаны өтегенге дейін (6 айдан соң) сыйақы ала алмайды. Бұл этика нормаларын бұзуды болдырмау үшін қосымша шара бола алады. Осы уақытта барлық мемлекеттік органдар, соның ішінде Ақтөбе облысының қаржы басқармасында этиканы бақылау кітабы ашылды, сенім телефоны орнатылды, Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерінің ар-намыс кодексін мәтінімен стенді ілінді.

Мемлекеттік қызметшінің 8 этикалық ережесі.

«Нұр Отан» ХДП республикалық сыбайлас жемқорлыққа қарсы форумда ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың сөйлеген сөзінен алынған мемлекеттік қызметшінің 8 этикалық ережесі.

Мемлекеттік қызметші келесі этикалық ережені басшылыққа алуы тиіс.

1. Ол билік пен өкілеттілігін адал және дұрыс жұмсауы керек.
2. Мемлекеттік қызметте өзінің қамы үшін емес, мемлекеттің игіліне жұмыс істеуі керек, мемлекеттік қаражатты өзінің қалтасымен шатастырмауы керек.
3. Шенеунік «Қалай өмір сүріп жатырсың?» деген сұрақтан қорықпай өмір сүруі керек.
4. Заң талаптарымен толық келісіп, өмір сүруі өте маңызды.
5. Кез келген орында, кез келген қызметте, қандай да жағдай болмасын өз елінің халқы мен азаматтарының сенімін жоғалтпай, жұмыс істеу керек.
6. Қазақстандық мемлекеттік қызметші әділеттіліктің, сыпайылықтың өнегесі болуы керек, адам арасында өзін ұстай білу керек.
7. Ұжымды басқармай тұрып, өзі бағана білуі керек, өзінің қызметкерлерінен талап ететінін, өзі орындай алуы керек.
8. Егер мемлекеттің мүддесіне зиян тигелі немесе сыбайлас жемқорлық іс-әрекет дайындалып жатқанын байқаған жағдайда, дереу іске араласып, шара қолдану қажет.

Мемлекеттік басқару органдарының қызметкерлеріне арналған рухани талаптардың бұл тек бөлігі ғана болып келеді.

Біз мемлекеттік қызметке және билікке тек мен белгілеген этикалық ережені катал түрде орындайтын адамдарды ғана тәрбиелеп, алуымыз керек.

Отанымыздың гүлденуіне барын жасайтындар, еліміздің адал патриоты болып келеді.

Қоғамдағы мемлекеттік қызметтің ролі және мемлекеттік қызметкерге тән имидж.

Мемлекеттік қызмет— бұл мемлекеттік биліктің міндеттері мен функцияларын жүзеге асыруға бағытталған лауазымдық өкілеттіктерді орындау бойынша мемлекеттік органдардағы мемлекеттік қызметкерлердің қызметі. Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі қоғамдық үрдістерді реттеуге, мемлекеттің бір тұтастығын қамтамасыз етуге және Қазақстан Республикасы азаматтарының мүдделерін жүзеге асыруға икемделген. Бүкіл әлемде мемлекеттік сектор басты назарда және қоғам өмірінің басында тұр.

Мемлекеттік қызмет үшін беделдің маңызды функционалдық және мәртебелік маңызы бар. Ол халықтың және мемлекетпен жүргізілетін басқарушылық қызметінің тиімділігін бағалау критерийлерінің сенімділік деңгейінің көрсеткіштері болып табылады. Қазіргі таңда мемлекет мемлекеттік қызметтің беделін арттырудың қажеттілігіне қатысты мәселелерге ерекше көңіл аударады. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметкерінің позитивтік беделін қалыптастыру және нығайту мемлекеттік жүйені дамытудағы приоритеттік бағыттардың бірі болып табылады. Мемлекетіміздің алдында тұрған жоғары кәсіби мемлекеттік қызметті және басқарудың тиімді құрылымын құру ісіндегі міндеттерді жүзеге асыру көбінесе мемлекеттік қызметкердің кәсібилігіне байланысты болады.

Қазақстан Республикасының

Президенті Елбасымыз Н. Назарбаев елді тиімді басқару үшін мемлекеттік қызметкердің бойында болуы тиіс негізгі қасиеттерді атап көрсетті. Бұл қасиеттер – жоғары моральдық жауапкершілік, кәсіби білім, оны практикада қолдана білу, әділдік, адалдық, белсенді өмірлік позиция. Мемлекеттік қызметтегі әрбір адам өз жұмысының маңыздылығын сезінуі және өз елінің патриоты болуы керек. Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметкерінің позитивтік беделін қалыптастыру және нығайту мемлекеттік жүйені дамытудағы приоритеттік бағыттарды бірі болып табылады.

Мемлекеттік қызметкердің оң беделін қалыптастыру үрдісі атқарушы биліктің имидждік саясатымен тығыз байланысты. Мемлекеттік қызметтің позитивтік имиджіне ұсынылатын негізгі ережелер Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметкерлерінің Ар-Намыс Кодексінде белгіленген, онда былай делінген: «Мемлекеттік қызмет атқару қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады және мемлекеттік қызметшілердің адамгершілігіне және моральдық-этикалық бейнесіне жоғары талаптар қояды».

Мемлекеттік қызметкердің оң имиджін қалыптастыру – қиын және ұзақ үрдіс. Мемлекеттік қызметкердің жұмысы мен өзін-өзі ұстауы баршаға анық. Оның беделі – бұл мемлекет беделінің бір бөлігі. Мемлекеттік қызметкерлердің және жалпы биліктегі мемлекеттік органдардың барлық басшыларының жұмысына қарап халық билікке, оның қарапайым халыққа деген көз-қарасына баға береді. Осыдан мемлекеттік қызметкерлердің иығына жүктелген үлкен жауапкершілікті байқауға болады.

Мемлекеттік қызметкер болу – зор құрмет, және сондықтан да кәсібилікпен бірге жоғарғы адамгершілік қасиеттерге ие болған абзал. Мемлекеттік қызметкер болуға үміткер адамдар халық алдында жауапкершілікті сезіне білуі үшін мемлекеттік қызметтің беделін көтеру керек. Мемлекеттік қызметшінің имиджін қалыптастыру идеологиялық, саяси және мәдени аспектілерді көздейді. Мемлекеттік қызметшінің оң имиджін қалыптастыру — күрделі және ұзақ процесс. Мемлекеттік қызметшінің оң имиджін қалыптастыру үрдісі атқарушы биліктің имидждік саясатымен тығыз байланысқан. Мемлекеттік қызметшінің оң имиджіне қойылатын негізгі қағидалар анықталған Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығында 2005 жылғы 03 мамырдағы № 1567 санды Ар-намыс кодексінде /01 сәуір 2011 жылы №1180 санды ҚР Президентінің жарлығымен өзгеріс енгізілген/. «Мемлекеттік қызмет атқару қоғам мен мемлекет тарапынан ерекше сенім білдіру болып табылады және мемлекеттік қызметшілердің адамгершілігіне және моральдық-этикалық бейнесіне жоғары

талаптар қояды». Қазақстан тәуелсіздік жылдары өзінің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және саяси дамуында нақты жетістіктерге қол жеткізді. Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму Стратегиясында ұзақ мерзімдік даму басымдылықтарының бірі кәсіби мемлекет құру деп белгіленді. Жоғары кәсіби мемлекеттік қызмет және біздің мемлекеттің алдында тұрған басқарудың тиімді құрылымын құру ісіндегі міндеттерді іске асыру көбінесе мемлекеттік қызметшінің кәсібилігіне байланысты. Осы сұрақтағы ең маңызды қадамдардың бірі Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшінің оң имиджін қалыптастыру. Мемлекеттік қызметші билік пен өз өкілеттіктерін қолдана білуі және адал болуы керек.

Мемлекеттік қызметте өз қамы үшін емес мемлекет игілігіне жұмыс істеуі, мемлекет қаржысын өз қалтасымен шатастырмауы керек. Мемлекеттік қызметші заң талаптарымен толық сәйкестікте өмір сүруі керек. Кез келген орында, кез келген лауазымда қандай жағдай болса да халықтың, өз елі азаматтарының сенімін жоғалтпай жұмыс істеуі керек. Қазақстандық мемлекеттік қызметші әділдіктің, қарапайымдылықтың үлгісі болып, адамдар арасында өзін ұстай білуі керек. Мемлекеттік қызметші ұжымға басшылық жасамас бұрын, бағына білуді үйренуі, өз қызметкерлерінен талап етіп отырғанын өзі орындай білуі керек. Егер мемлекет мүддесіне нұқсан келіп жатқанын немесе сыбайлас жемқорлық әрекеттерін көрсе, дереу араласып, шаралар қолдауы керек.

4. Иллюстрациялы материалдар: презентация, видеороликтер

5. Әдебиеттер:

Негізгі әдебиеттер:

1.Қалқаманұлы М.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері : оқу құралы / М. Қалқаманұлы. - Алматы : ADAL KITAP, 2024. - 136 б.

Қосымша әдебиеттер:

1.Қалқаманұлы М.Основы антикоррупционной культуры : практикум / М. Қалқаманұлы, А. Б. Базарбаева. - Алматы, 2024. - 133 с. - Текст.

2. М.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері : практикум / М. Қалқаманұлы, А. Б. Базарбаева. - Алматы : Қостанай академиясы, 2024. - 132 б. - Текст.

Жанысбеков, М. А.Основы антикоррупционной культуры : учебно-методическое пособие / М. А. Жанысбеков, Н. А. Абдурахманов, А. С. Еркінбекова. - Караганда : АҚНҰР, 2016. - 198 с.

3.Zhanysbekov, M. A.Fundamentals of anti-corruption culture : the educational-methodical manual / M. A. Zhanysbekov, N. A. Abdurakhmanov, A. S. Erkinbekova. - 2nd ed. - Karaganda : Aknur, 2021. - 173 p.

Электронды басылымдар

1.Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері : [Электронный ресурс]: оқу-әдістемелік құралы / Ж.О. Нұржанбаева [және т.б.]. - Шымкент, 2024 эл. опт. диск (CD-ROM).

2.Основы антикоррупционной культуры. Учебное пособие /М.М.Кулбаева. Алматы,2019.-122 с.<https://aknurpress.kz/reader/web/2000>

3.Годунов, И. В. Коррупция : большой энциклопедический словарь / И. В. Годунов. — 4-е изд. — Москва : Институт автоматизации проектирования РАН, 2022. — 988 с. <https://www.iprbookshop.ru/136474>

4.Годунов, И. В. Противодействие коррупции : учебник / И. В. Годунов. — 5-е изд. — Москва : Институт автоматизации проектирования РАН, 2019. — 729 с. <https://www.iprbookshop.ru/86716>.

5.Бекежанов, Д.Н.Сыбайлас жемқорлық қоғамның дерті. // Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі жемқорлықтың алдын алу шаралары: Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. - Талдықорған, 2009. - 52-56 б. <https://rmebrk.kz/book/111508>

6.Құрсабаев, А.Қ.Сыбайлас жемқорлық – заман індеті. // Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі жемқорлықтың алдын алу шаралары: Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. - Талдықорған, 2009. - 132-134 б. <https://rmebrk.kz/book/112489>

7.Corruption, Social Sciences and the Law : Exploration across the disciplines. / Edited by J. Ellis. - EU: Routledge, 2019 <https://rmebrk.kz/book/1173690>

6. Бақылау сұрақтары: (Feedback кері байланысы)

1. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат дегеніміз не?
2. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың мақсаттары мен міндеттері.
3. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың субъектілері кімдер?
4. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты дамытудың кезеңдері.
5. Қызметкерлердің ең қауіпті моральға жат мінез-құлық көріністерінің бірі.
6. Билікті теріс пайдалануға не жатады?
7. Сыбайлас жемқорлықтың көріністеріне этикалық баға беріңіз.
8. Сыбайлас жемқорлықтың қандай көріністері адамгершілікке жат болып табылады?
9. Мемлекеттік қызметкерлердің теріс бағалануының бір себебі не болып табылады?